

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра всесвітньої історії

На правах рукопису

ОМЕЛЬЧУК БОГДАН СЕРГІЙОВИЧ

**ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ АНТИЧНОСТІ В ШКІЛЬНИХ
ПІДРУЧНИКАХ: ПІДХОДИ ТА МЕТОДИЧНЕ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Спеціальність 014 Середня освіта
Предметна спеціальність 014.03 Середня освіта
(Історія та громадянська освіта)
Освітньо-професійна програма
«Середня освіта. Історія, правознавство»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

ШУЛЬГА СВІТЛАНА АНАТОЛІВНА,
доктор історичних наук, доцент, професор
кафедри всесвітньої історії

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____

засідання кафедри всесвітньої історії

від _____ 2025 р.

Завідувач кафедри

_____ Л. В. Стрільчук

ЛУЦЬК – 2025

АНОТАЦІЯ

Омельчук Б. Військова історія Античності у шкільних підручниках: підходи та методичне забезпечення. 90 с.

Кваліфікаційна робота «Військова історія Античності у шкільних підручниках» присвячена аналізу особливостей відображення військової історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму в шкільних підручниках з історії. Актуальність дослідження зумовлена потребою комплексного осмислення військових аспектів античної історії як важливої складової цивілізаційного розвитку, що вплинула на формування державності, політичних інститутів, соціальних структур і культурних традицій європейського світу. В умовах реформування історичної освіти та впровадження компетентнісного підходу особливого значення набуває аналіз того, яким чином військова історія античності представлена у навчальній літературі та які освітні функції вона виконує.

У ході дослідження визначено такі завдання: охарактеризувати історіографію та джерела з військової історії античності; з'ясувати місце військової історії у системі шкільної історичної освіти; проаналізувати військові традиції Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, зокрема організацію армій, стратегію і тактику ведення воєн; здійснити порівняльний аналіз українських і зарубіжних шкільних підручників щодо подання військової історії античності; визначити методи та засоби вивчення військової історії в освітньому процесі, включно з інтерактивними підходами, історичними реконструкціями та рольовими іграми.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному аналізі репрезентації військової історії античності в шкільних підручниках з історії з урахуванням сучасних педагогічних підходів. Уточнено зміст поняття «військова історія античності» в контексті шкільної освіти, виявлено особливості подання

військових кампаній, стратегій і постатей у навчальних виданнях, а також визначено освітній потенціал військової історії античності у формуванні історичного мислення, патріотичних цінностей і громадянської компетентності учнів.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості використання матеріалів роботи під час удосконалення навчальних програм з історії стародавнього світу, підготовки шкільних підручників і методичних рекомендацій, а також у педагогічній діяльності вчителів історії закладів загальної середньої освіти.

Ключові слова: античність, військова історія античності, Стародавня Греція, Стародавній Рим, шкільні підручники, історична освіта, методика викладання.

ANNOTATION

Omelchuk B. Military History of Antiquity in School Textbooks. 90 p.

The qualification paper “Military History of Antiquity in School Textbooks” is devoted to the analysis of the peculiarities of representing the military history of Ancient Greece and Ancient Rome in school history textbooks. The relevance of the study is обусловлена the need for a comprehensive understanding of the military aspects of ancient history as an important component of civilizational development that influenced the formation of statehood, political institutions, social structures, and cultural traditions of the European world. In the context of the reform of historical education and the implementation of a competence-based approach, particular importance is attached to the analysis of how the military history of antiquity is presented in educational literature and what educational functions it performs.

In the course of the research, the following tasks were defined: to characterize the historiography and sources on the military history of antiquity; to determine the place of military history within the system of school historical education; to analyze the military traditions of Ancient Greece and Ancient Rome, in particular the organization of armies, strategies, and tactics of warfare; to conduct a comparative analysis of Ukrainian and foreign school textbooks regarding the presentation of the military history of antiquity; to identify the methods and means of studying military history in the educational process, including interactive approaches, historical reconstructions, and role-playing activities.

The scientific novelty of the research lies in the comprehensive analysis of the representation of the military history of antiquity in school history textbooks, taking into account modern pedagogical approaches. The content of the concept “military history of antiquity” in the context of school education has been clarified; the peculiarities of presenting military campaigns, strategies, and historical figures in educational publications have been identified; and the educational potential of the military history of antiquity in the formation of students’ historical thinking, patriotic values, and civic competence has been determined.

The practical significance of the research consists in the possibility of using the materials of the study in improving curricula on the history of the ancient world, in the preparation of school textbooks and methodological recommendations, as well as in the pedagogical activities of history teachers in general secondary education institutions.

Keywords: antiquity, military history of antiquity, Ancient Greece, Ancient Rome, school textbooks, history education, teaching methodology.

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА З ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ АНТИЧНОСТІ.....	11
1.1 Військова історія Стародавньої Греції та Риму в науковій літературі.....	11
1.2 Джерела вивчення військової історії античності: підручники, література, археологічні та історичні документи	19
РОЗДІЛ 2. ОСНОВИ ВИКЛАДАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ АНТИЧНОСТІ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ.....	29
2.1. Військова історія як складова історичної освіти в закладах загальної середньої освіти.....	29
2.2. Методика вивчення військової історії Стародавньої Греції та Риму в шкільному курсі історії: інтерактивні підходи, історичні реконструкції, рольові ігри	38
РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ	51
3.1. Військові традиції Стародавньої Греції: структура армії, стратегія ведення воєн, роль героя в грецьких військових кампаніях	51
3.2. Військова історія Стародавньої Греції у шкільних підручниках: порівняльний аналіз українських та зарубіжних підручників з військової історії	62
РОЗДІЛ 4. ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ	68
4.1. Організація римської армії: структура легіонів, тактика ведення воєн, реформи армії	68
4.2. Військова історія Стародавнього Риму у шкільних підручниках:	74
ВИСНОВКИ.....	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83

ВСТУП

Актуальність дослідження військової історії античності у шкільних підручниках зумовлена низкою факторів, що стосуються як сучасного стану освіти, так і потреби в осмисленні історичних процесів, що сформували основи сучасних цивілізацій. Військові аспекти античної історії, зокрема військові кампанії Стародавньої Греції та Риму, стали основою для розробки стратегії і тактики, що досі впливають на сучасні підходи до ведення війни і управління державами. Шкільне викладання цієї теми не тільки дає учням знання про минулі події, але й сприяє розвитку критичного мислення, дозволяючи осмислити зв'язок між історичними подіями і сучасною політичною, військовою та соціальною ситуацією.

Однією з причин, чому військова історія античності залишається актуальною в навчальних програмах, є необхідність формування у молоді не лише знання фактів, але й умінь аналізувати причини та наслідки тих чи інших подій. Військові конфлікти, що відбувалися протягом усієї історії Давнього Риму і Греції, мали величезний вплив на розширення імперій, закладення основ міжнародних відносин, а також на соціальний, культурний та економічний розвиток народів. Для формування в учнів розуміння складності історичних процесів важливо використовувати інтердисциплінарний підхід, зокрема звертатися до вивчення військової історії як частини соціального та політичного контексту суспільного буття людини античної цивілізації.

Іншими важливими факторами, що посилюють актуальність теми, є значення військової історії для розвитку громадянських почуттів школярів. Вивчення постатей героїв, які брали участь у великих битвах за свою батьківщину, таких, як битва при Марафоні або при Каннах, допомагає формувати громадянську свідомість, розвивати почуття гордості за свою країну

та її історію. Оскільки багато з цих подій стали важливими етапами в історії не лише грецької та римської цивілізацій, але й у формуванні західної культури в цілому, вивчення цих аспектів дозволяє учням краще розуміти культурні і політичні основи сучасного світу.

Не менш важливою для виховання школярів є роль військової історії в контексті розвитку учнів як громадян сучасного суспільства, здатних до аналізу та обґрунтованих рішень. Вивчення стратегій і тактик, застосованих у війнах Стародавньої Греції та Риму, вчить не лише історії, але й способам прийняття рішень в умовах конфлікту, а також аналізу наслідків таких рішень. Такі навички є важливими для формування критичного мислення учнів, здатних оцінювати ситуації з різних точок зору і розуміти складність взаємодії між різними факторами в історії.

З огляду на ці аспекти, дослідження питання відображення військової історії античності в шкільних підручниках набуває особливої актуальності в умовах сучасних освітніх реформ, коли зростає значення сформованого критичного мислення, патріотизму та глибокого розуміння історичних процесів всебічно розвиненою особистістю. Вивчення означеної теми допоможе не тільки розширити знання та розуміння ролі військової історії в освітньому процесі, а й сприятиме підвищенню якості навчального процесу, що відповідатиме вимогам часу та потребам учнів у здобутті ґрунтовних знань з історії.

Об'єктом дослідження шкільні підручники та навчальні матеріали, навчальні програми з історії ЗЗСО.

Предметом дослідження є відображення військової історії античності в шкільних підручниках з історії.

Метою дослідження є формування уявлення про засоби та методи відображення у шкільних підручниках військової історії античності як складової цивілізаційного світового процесу.

Завдання дослідження:

1. Охарактеризувати історіографію та джерела проблеми.
2. Визначити особливості військової системи античної цивілізації.
3. Виявити та проаналізувати зв'язки шкільної історичної освіти та військової історії античних держав.
4. Здійснити порівняльний аналіз підручників з історії Стародавньої Греції та Риму та визначити основні підходи до вивчення військової історії.
5. Проаналізувати методи вивчення військової історії у шкільних курсах.
6. Визначити роль військової історії у формуванні громадянської компетентності учнів ЗЗСО.

Методи дослідження включають, зокрема: контент-аналіз (для порівняння змісту шкільних підручників з військової історії, виявлення акцентів і специфіки подачі матеріалу в радянських і західних підручниках, а також оцінки використаних джерел і методів подачі інформації), метод порівняння (для порівняння підходів до викладання військової історії в різних країнах, що дозволяє оцінити різниці в підходах до викладання теми в залежності від культурних і політичних традицій), аналіз історичних документів і джерел (для оцінки археологічних знахідок, літературних джерел та історичних документів, які використовуються у вивченні військової історії античності, зокрема військових стратегій, тактик і організації армії Стародавньої Греції та Риму), метод історичних реконструкцій та рольових ігор (для вивчення сучасних методів викладання військової історії в школах, зокрема для аналізу інтерактивних підходів і практичних занять, які можуть бути застосовані для кращого розуміння учнями військових аспектів історії античності).

Практична значимість дослідження полягає в тому, що результати роботи можуть бути використані для модернізації шкільних програм з історії, зокрема для розробки нових підручників та навчальних матеріалів. Аналіз методів навчання дозволив запропонувати навчальні стратегії, а також

допоможе впровадити інтерактивні підходи до вивчення військової історії. Крім того, результати роботи можуть бути корисними вчителями історії в розробці ефективних методів навчання та виховання учнів.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі відображення військової історії античності в шкільних підручниках та виявленні специфіки методів вивчення цієї теми. Вперше здійснено порівняння підручників з військової історії Стародавньої Греції та Риму радянського і закордонного зразка, а також оцінено застосування сучасних інтерактивних методів для покращення розуміння цієї теми учнями. Новизна роботи також полягає в дослідженні впливу військової історії на формування патріотичних почуттів та критичного мислення учнів.

Апробація дослідження. Тема кваліфікаційної роботи пройшла апробацію в процесі обговорення на кафедрі всесвітньої історії ВНУ імені Лесі Українки, а також під час переддипломної педагогічної практики в Заборольському ліцеї № 32 Луцької громади.

Публікація: Військова історія Античності в шкільних підручниках (в українських підручниках). *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук* : Зб. матеріалів ІХ Міжнар. науково-практ. конф. молодих уч., студентів та аспірантів (м. Луцьк, 14 листопада 2025 р.)

Структура роботи включає вступ, чотири розділи, поділені на підрозділи, висновки та список використаних джерел (76 позицій).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ПРОБЛЕМИ

1.1 Військова історія Стародавньої Греції та Риму в науковій літературі

Вивчення військової історії Стародавньої Греції та Риму є важливою складовою історії людства, оскільки ці цивілізації сформували основи сучасної культури, управлінських структур і військових традицій.

Військова історія Стародавньої Греції та Риму привертає увагу науковців через її визначальний вплив на формування сучасних політичних, соціальних і військових структур. Війни та військові конфлікти, такі як Пелопоннеська війна між Афінами та Спартою або завоювання Ганнібала в Італії, змінили політичні ландшафти, визначивши не лише кордони античних держав, а й соціальні структури. Наприклад, перемога Афін у Пелопоннеській війні не тільки зміцнила їхню політичну гегемонію, але й встановила їхні військові стратегії як зразок для наступних поколінь.

Перемоги Риму в Галлії та на сході дозволили створити одну з найбільших імперій в історії, чия військова організація і стратегії стали основою для формування сучасних армій і тактик ведення війни. Військові реформи, зокрема реформи Гая Марія, змінили принципи набору і організації армії, що мало безпосередній вплив на соціальні структури Риму, включаючи зміни в класовому устрої та економіці.

Військові конфлікти античності також визначали геополітичну ситуацію в Європі, що пізніше відображалось на розвиток державних кордонів і відносин між країнами в Середньовіччі та новітній час, що продовжувало впливати на формування культурних і цивілізаційних процесів на заході, зокрема на розширення Римської імперії і подальшу європейську експансію.

У науковій літературі можна виділити кілька етапів дослідження цієї теми.

Протягом XIX ст. основна увага дослідників була зосереджена на класичних джерелах, зокрема працях античних авторів, таких як Плутарх, Полібій і Саллюстій. Вони описували не лише військові кампанії, а й особистості таких політичних та військових діячів, як Олександр Великий та Юлій Цезар, акцентуючи на їхніх стратегіях і ролі у вирішальних битвах. Дослідники того часу реконструювали військові кампанії, зокрема кампанії Олександра Великого на Сході та війни Цезаря в Галлії, при цьому аналізуючи їх соціально-політичні наслідки для античних держав, зокрема зміни в політичній структурі Греції і Риму та їхній вплив на подальший розвиток Європи.

У середині XX ст. дослідження військової історії античності почали використовувати більш комплексні підходи, зокрема через широке використання археологічних джерел. Враховуючи обмеженість традиційних письмових джерел, які часто не надавали повної інформації про деталі військових кампаній, археологи почали активно досліджувати залишки фортифікацій, що допомогло відновити картину військових стратегій. Наприклад, розкопки таборів римських легіонерів показали, як були організовані військові лінії оборони, де знаходились стратегічно важливі позиції, а також дозволили реконструювати методи постачання та розміщення військ під час кампаній.

Також археологічні знахідки, такі як бойові артефакти (шоломи, мечі, щити) та монети, стали важливими джерелами для вивчення не лише військових тактик, а й соціальних і економічних умов, що впливали на підготовку і проведення військових кампаній. Розкопки таких місць, як військові табори Риму на території сучасної Німеччини та Франції, дозволили краще зрозуміти логістику та організацію римських легіонів під час їхніх завоювань. Дані археологічні дослідження стали основою для нового підходу до військової

історії античності, де увага зосереджувалась не тільки на великих битвах, а й на матеріальних аспектах війни.

Праці українських авторів, як В.О. Балух та В.П. Коцира, глибоко аналізують структуру і організацію армій Стародавнього Риму, зокрема звертаючи увагу на важливі етапи розвитку римського легіону, що став основою військової сили Риму. Вони докладно описують еволюцію тактики та стратегії римських генералів, таких як Гай Юлій Цезар, у контексті великих військових кампаній, зокрема в Галлії та на сході. В.О. Балух та В.П. Коцира акцентують на ролі легіонерів як основної бойової одиниці, що мала не лише високу бойову майстерність, але й здатність до адаптації в різних умовах, що дозволяло Риму здійснювати військові завоювання на величезних територіях. Вони також звертають увагу на інституціональні аспекти армії, такі як підготовка та навчання легіонерів, а також реформування армії за часів Гая Марія, що значно покращило мобільність та ефективність римських військ у порівнянні з іншими античними державами¹.

Окрім військової організації, роботи В.Л. Гуменного зосереджуються також на зовнішній політиці Римської імперії, вивчаючи, як політичні стратегії впливали на ведення військових кампаній². В.Л. Гуменний наголошує, що зовнішня політика Риму була невід'ємною частиною його військових кампаній і взаємодії з сусідніми державами, такими як Карфаген, Парфія та інші народи, з якими Рим вів постійні війни за територіальний контроль і ресурси. Він розглядає не лише військові конфлікти, але й дипломатичні зусилля, що супроводжували військові дії, зокрема союзницькі угоди і стратегічні альянси. В. Гуменний підкреслює важливість цієї взаємодії для стабільності Римської імперії та її здатності зберігати гегемонію у Середземномор'ї. Він також

¹ Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: курс лекцій. Чернівці: Книги XXI, 2005. 680 с.

² Гуменний В. Л. Внутрішньополітична боротьба в Царстві Аршакідів і східна політика Риму (епоха Августа і Тіберія). *Східний світ*. №2-3. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2016. С. 11-16.

аналізує, як зовнішня політика Риму впливала на внутрішній розвиток держави, сприяючи зміцненню влади імператорів і дозволяючи Риму утримувати величезні території протягом століть³.

Наприкінці ХХ ст. з'явилися нові підходи до вивчення військової історії в контексті шкільного навчання. Все більше дослідників звертаються до педагогічних аспектів викладання історії стародавнього світу, зокрема військових аспектів античної історії, що дозволяє сформувати в учнів достатньо повне уявлення про роль війни у розвитку цивілізацій. Ось чому значення історичних реконструкцій і рольових ігор, описаних О.Г. Бандровським, стало важливим інструментом для розкриття суті тактики, стратегії та організації армій Стародавньої Греції та Риму. Такі методи навчання дозволяють учням не тільки вивчати факти, але й застосовувати їх на практиці, що сприяє кращому засвоєнню матеріалу, а також стимулюють критичне мислення учнів і дозволяють їм не тільки знати історичні події, але й усвідомлювати їх значення для сучасного суспільства⁴.

Однак не лише класичні підходи та педагогічні методи мають значення для вивчення військової історії античності. Археологічні джерела продовжують залишатися важливими для дослідження військової системи стародавніх народів. О.Г. Бандровський зазначає, що численні знахідки фортифікаційних споруд, таборів і бойових артефактів дозволяють краще зрозуміти, як організовувались війни та як армії діяли в умовах конкретних територій. Що також дозволяє реконструювати процеси мобілізації та постачання військ, що мали вирішальне значення для ефективності античних армій. Археологічні дослідження можуть також допомогти визначити рівень розвитку технічних засобів і збройових

³ Гуменний В. Л. Внутрішньополітична боротьба в Царстві Аршакідів і східна політика Риму (епоха Августа і Тіберія). *Східний світ*. №2-3. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2016. С. 11-16.

⁴ Бандровський О. Історія стародавнього світу: Підруч. для 6 кл. серед. загальноосвіт. навч. закладів – 2-ге вид., доопр. К.: Генеза, 2001. 304 с.

систем, які використовувалися в битвах, що значно розширює знання про військове мистецтво античності⁵.

Порівняння радянських та західних підручників з військової історії античності показує різницю в підходах до викладу матеріалу. Так, у радянських підручниках основна увага часто приділялася ролі індивідуальних героїв та великих битв, акцентуючи на патріотичному аспекті військових кампаній. У західних підручниках значно більше уваги приділяється соціально-економічним факторам, які впливали на розвиток військової стратегії та тактики, що дозволяє порівняти різні підходи до трактування історичних подій і військових дій, що є важливим для розуміння не лише військової, але й культурної спадщини цих цивілізацій.

Розвиток інтердисциплінарних методів дослідження дає можливість глибше проникти в аспекти військової історії античності. Оскільки ці дослідження включають соціальні, політичні, культурні та економічні фактори, важливо звертати увагу на те, як взаємодіяли різні елементи в межах античних суспільств. Я.А. Алешкевич наголошує, що зміни в соціальній та політичній структурі Стародавнього Риму мали прямий вплив на організацію військ, що дозволяє краще зрозуміти еволюцію військового мистецтва та стратегій Риму⁶. Крім того, робота В.Л. Гуменного підкреслює важливість зовнішньої політики Римської імперії для розвитку її військових можливостей, що стало важливим чинником у розширенні та утриманні територій⁷.

Вивчення військової історії Стародавньої Греції та Риму є ключовим аспектом розуміння не тільки античних цивілізацій, але й основ розвитку

⁵ Бандровський О. Г. Зовнішня політика Римської імперії в Карпатському регіоні в добу правління імператорів Юліїв-Клавдіїв. *Carpatika-Karpatika*; ред. кол.: М.М.Вегеш, С.В.Віднянський, Д.Д.Данилюк та ін.; відповід. ред. В.Г.Котигорошко. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. Вип. 34: Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. С. 80-111.

⁶ Алешкевич Я.А. Давньоримські громадяни Царського та Республіканського періодів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2011. Вип. 26. С.108-114.

⁷ Гуменний В. Л. Офіційна пропаганда і східна політика Римської імперії у першій половині I ст. н.е. (за нумізматичними джерелами). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2016. Випуск 28. С. 190-202.

сучасних військових стратегій, тактик та організаційних структур. У наукових дослідженнях військових аспектів історії античності відзначаються різні підходи, що змінювались з часом, від класичних робіт до новітніх інтердисциплінарних методів дослідження.

Протягом XIX ст. основним методом було вивчення військових кампаній через призму військових лідерів, таких як Олександр Великий та Цезар, і аналіз стратегій, які вони застосовували в своїх військових діях. Вивчення тактик великих битв, таких як битва при Марафоні, або військових кампаній Олександра Великого, дозволяло реконструювати військові дії, зокрема через використання історичних джерел античних авторів, таких як Плутарх і Полібій. Вони акцентували на особистісних якостях лідерів, їхніх рішеннях та стратегіях. Однак ці роботи часто не враховували соціально-політичні фактори, які впливали на ці події, і вивчали військову історію більш поверхнево, без заглиблення в те, що стояло за конкретними військовими кампаніями. Вони, зокрема, фокусувались на величезних особистих досягненнях героїв, а не на більш глибоких, системних чинниках, які могли б допомогти зрозуміти довготривалі зміни в античному суспільстві.

У середині XX століття дослідження з військової історії античності набули більш комплексного характеру. Застосування нових підходів, таких як археологічні дослідження та соціально-економічні аспекти, допомогло поглибити розуміння військових стратегій, що діяли у Стародавньому Римі та Греції. Оскільки традиційні письмові джерела не завжди давали повну картину щодо детального розкладу військових кампаній, археологічні розкопки стали важливим джерелом для вивчення тактики і стратегії ведення війни. Виявлення залишків фортифікацій, бойового спорядження, таборів римських легіонерів і інших артефактів дозволило реконструювати аспекти бойових дій, організацію військових таборів і стратегії, що використовувались у різних історичних контекстах. Важливі праці таких авторів, як В.О. Балух та В.П. Коцира,

аналізують як реформи армії, зокрема реформи Гая Марія, так і соціально-політичні зміни, які впливали на армію. Вони вказують на тісний зв'язок між реформами у військовій справі та змінами в суспільній структурі Риму, наголошуючи, що саме зміни у соціальній політиці стали основою для змін у військовій організації та стратегії⁸.

Одним з важливих аспектів у розумінні військової історії античності стало застосування інтердисциплінарних підходів, які дозволяють поєднати історію, археологію, соціологію та навіть економіку для глибшого розуміння військових процесів. Так, в археологічних дослідженнях все частіше використовуються технології для вивчення залишків древніх артефактів, що дає можливість глибше оцінити, як саме відбувалися військові конфлікти, як розподілялись ресурси між арміями, як впливала економіка на здатність армій здійснювати великі військові кампанії. Наприклад, В.Л. Гуменний в своїх працях показує, як стратегічні і тактичні рішення, прийняті римськими генералами, були тісно пов'язані з внутрішньою політичною ситуацією в імперії, а також з її економічними можливостями, зокрема в періоди великих військових кампаній, таких як вторгнення в Галлію чи конфлікти на Сході. Такі дослідження дозволяють краще зрозуміти, чому та як приймалися рішення, що стосуються мобілізації армій і фінансування воєн, а також яким чином політичні та економічні рішення визначали стратегію військових дій⁹.

З кінця XX століття дослідники почали більше уваги приділяти питанням педагогічних аспектів викладання військової історії. Зокрема, в шкільних підручниках почали відображатися нові методи викладання, що допомагали школярам не лише вивчати факти, а й розвивати критичне мислення через залучення до таких методів, як рольові ігри, історичні реконструкції та

⁸ Балух В.О. Історія античної цивілізації: у 3-х т. Т.3. Практикум. Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2010. 554 с.

⁹ Гуменний В. Л. Провінційна адміністрація та східна політика Римської імперії в епоху Юліїв-Клавдіїв. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. Випуск 19. С. 20-27.

інтерактивні підходи. О.Г. Бандровський у своїй роботі наголошує на важливості цих методів для розкриття військових стратегій і тактик, використаних у Стародавньому Римі та Греції. Застосування таких методів дозволяє школярам глибше проникати в сутність тих або інших історичних подій, вивчаючи стратегії і тактики, що використовувались під час великих битв. Вони не лише вивчають сухі факти, а й долучаються до розуміння того, чому саме ці стратегії стали успішними і чому деякі інші зазнали поразки, що дозволяє краще оцінити різноманітність факторів, які впливали на хід історії¹⁰.

Окрім того, археологічні джерела все більше використовуються в контексті вивчення військової історії античності. Виявлення таборів римських легіонерів, реконструкція бойових позицій та аналіз фортифікацій допомагають створити більш повне уявлення про стратегію ведення боїв, логістику і організацію армій. Розкопки античних поселень, які були місцями значущих військових зіткнень, дають можливість не лише вивчати структуру армій, але й виявляти взаємозв'язки між військовими і цивільними структурами того часу. Наприклад, робота О.Г. Бандровського дає можливість відновити бойову обстановку у період римських походів, досліджуючи археологічні матеріали з місць, де проходили важливі битви, що дозволяє реконструювати саме місце і роль кожного етапу війни в загальному контексті Римської імперії¹¹.

Різнманіття методів, зокрема використання археологічних знахідок, соціальних та економічних аспектів, а також новітніх педагогічних підходів, створює умови для більш об'єктивного і глибокого розуміння військової історії античності. Підходи, що інтегрують ці методи, дозволяють досліджувати не тільки факти, а й механізми, що призводили до тих чи інших результатів. Такий

¹⁰ Бандровський О. Методика викладання історії стародавнього світу в середній школі. Навчальний посібник. Львів: Афіша, 2002. 328 с.

¹¹ Бандровський, О. Г. Зовнішня політика Римської імперії в добу правління імператора Траяна (за даними Діона Кассія). *Carpatica - Карпатика*: матеріали міжнародного симпозиуму; ред.кол.: Е.А. Балагурі, М.М. Вегеш, Д.Д.Данилюк та ін.; відповід. ред. В.Г. Котигорошко. Ужгород : Вид-во УжНУ, 2002. Вип. 15: Карпати в давнину. С. 197–216.

підхід сприяє розвитку критичного мислення у школярів та допомагає не лише вивчати минуле, але й усвідомлювати, як історичні події можуть впливати на сучасні процеси в суспільстві.

Загалом, історіографія досліджень з військової історії античності відображає розвиток науки від класичних підходів до новітніх методів дослідження, що включають археологічні, соціальні та культурні фактори. Оскільки ці знання продовжують впливати на сучасні військові стратегії, важливість вивчення військової історії античності залишається актуальною і в сучасному освітньому процесі, де інтерактивні та інноваційні методи навчання сприяють розвитку критичного мислення у молоді.

1.2 Джерела вивчення військової історії античності: підручники, література, археологічні та історичні документи

Огляд джерел, які використовуються для вивчення військової історії стародавніх народів є важливим етапом для формування уявлень про військові стратегії, тактики та організацію армій Стародавньої Греції та Риму.

Шкільні підручники є основним джерелом для вивчення історії в загальноосвітніх школах, оскільки вони забезпечують систематизовану та доступну інформацію про основні військові кампанії античних народів, допомагаючи учням зрозуміти вплив війни на соціально-політичний розвиток цих цивілізацій. У підручниках подаються не тільки факти, а й відображають ключові аспекти організації армій, їхніх стратегій і тактик, що дозволяє учням усвідомити значення військових подій для історії цих держав.

Наприклад, підручник «Історія стародавнього світу» під редакцією О.Г. Бандровського для 6 класу середніх шкіл надає учням базові знання про важливі військові події, такі як Пелопоннеська війна, війни Риму з Карфагеном, а також

надає зрозуміле пояснення організації армій і їхніх стратегій. Даний підручник дає можливість школярам не лише ознайомитися з великими битвами, а й аналізувати, як ці події вплинули на розвиток політики та державних структур стародавніх цивілізацій, зокрема Стародавнього Риму і Греції. Завдяки таким матеріалам учні отримують цілісне уявлення про організацію армій, важливість стратегічних рішень у контексті розширення територій і встановлення політичної гегемонії, що було особливо важливим для Стародавнього Риму¹².

Іншим важливим джерелом є підручник «Історія стародавнього світу» під редакцією О.І. Шалагінової та Б.Б. Шалагінова для 6 класу середніх шкіл. Даний підручник містить великий обсяг матеріалу, який висвітлює військові організації та їхні реформи, даючи учням можливість поглиблено ознайомитися з такими поняттями, як структура армії, роль легіонів у військових кампаніях Риму, та методи ведення бойових дій. Також особлива увага приділяється темі впливу військових реформ, зокрема реформ Гая Марія, на розвиток римської армії і їхній вплив на соціально-політичну структуру Риму. Підручник дає можливість не тільки вивчити важливі факти, але й зрозуміти зв'язок між військовими змінами та політичними процесами в Римі, що дозволяє учням побачити складні механізми функціонування величезної імперії, чия військова сила була основою її стабільності та розширення¹³.

Також важливим джерелом є підручник «Історія Стародавнього Риму» під авторством Н.М. Нікольського, де основна увага приділяється військовим реформам часів Гая Марія. Підручник дає змогу більш детально ознайомитися з політичними і військовими процесами, що відбувалися в Римі під час реформаційного періоду. В ньому докладно аналізуються соціальні та

¹² Бандровський О. Г. Зовнішня політика Римської імперії в Карпатському регіоні в добу правління імператорів Юліїв-Клавдіїв. *Sarpatika-Karpatika*; ред. кол.: М.М.Вегеш, С.В.Віднянський, Д.Д.Данилюк та ін.; відповід. ред. В.Г. Котигорошко. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. Вип. 34: Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. С. 80-111.

¹³ Шалагінова О.І., Шалагінов Б.Б. *Історія стародавнього світу: Підруч. для 6 кл. серед. загальноосвіт. шк.* К.: Зодіак - ЕКО, 1999. 256 с.

економічні чинники, що вплинули на військову організацію Риму, а також розглядається роль державних інститутів у військових кампаніях, що дозволяє учням глибше зрозуміти взаємозв'язок між політичною, соціальною та військовою сферами в Римській імперії¹⁴.

Підручники з військової історії акцентують увагу на зовнішній політиці Римської імперії, вивчаючи, як політичні стратегії впливали на ведення військових кампаній, що дозволяє розглядати не тільки військові конфлікти як факт, але й дипломатичні стратегії, які використовувалися Римом для розширення своїх територій. Важливим є те, що підручники охоплюють різні аспекти римської зовнішньої політики, зокрема її вплив на військові стратегії і на прийняття ключових рішень під час великих завоювань. Такий підхід дає можливість учням краще усвідомити важливість зовнішньої політики для успіху військових кампаній і забезпечення стабільності імперії на величезних територіях.

Таким чином, шкільні підручники є не лише джерелами історичної інформації, але й сприяють розвитку критичного мислення учнів. Вони дають можливість учням зрозуміти, як військові стратегії, організація армій і політичні рішення впливали на хід історичних подій, допомагаючи формувати вміння аналізувати та синтезувати інформацію для глибшого розуміння взаємозв'язку між військовою історією та іншими сферами суспільного життя.

Наукові праці дозволяють не лише вивчати військові кампанії та битви, але й оцінювати їхній вплив на розвиток цивілізацій, а також розглядати соціальні, політичні та економічні фактори, що впливали на формування військових структур і стратегій. У таких дослідженнях знаходять відображення всі етапи розвитку воєнного мистецтва, починаючи від ранніх періодів і до пізньої античності.

¹⁴ Нікольський Н.М. Історія. Рим: Підруч. для 6-го кл. серед. шк. Дніпропетровськ, Рад. школа, 1934. 47 с.

Наприклад, праці Я.А. Алешкевича, такі як «Давньоримські громадяни Царського та Республіканського періодів», детально аналізують соціальні та політичні структури Риму, які були тісно пов'язані з організацією його військової сили. Я. Алешкевич звертається до еволюції римських інститутів верховної влади, показуючи, як зміни в політичній структурі впливали на військові реформи і організацію армії. Такий підхід дозволяє краще зрозуміти, чому Рим зміг утримувати великі території та успішно вести війни, зокрема під час переходу від республіки до імперії¹⁵. Подібні дослідження розкривають не лише військові аспекти, а й соціальні та політичні зміни, що сприяли успіху Римської імперії.

Дослідження В.О. Балуха та В.П. Коцира в книзі «Історія Стародавнього Риму: курс лекцій» дають глибоке розуміння організації армії, стратегії та тактики Риму. Автори детально описують римську військову структуру, починаючи з перших легіонів і закінчуючи реформами Гая Марія, що змінили саму природу римської армії. Вони також аналізують, як військові реформи допомогли Риму не лише зберегти, а й розширювати свою територіальну гегемонію впродовж століть. Зокрема, автори висвітлюють розвиток римської військової стратегії на тлі численних конфліктів з іншими державами, такими як Карфаген та Галлія, що дозволяє зрозуміти, як військова організація і стратегії стали одними з основних факторів, що забезпечували успіх Риму в боротьбі за глобальну гегемонію в античному світі¹⁶.

Важливим джерелом є також робота О.Г. Бандровського «Зовнішня політика Римської імперії в Карпатському регіоні в добу правління імператорів Юліїв-Клавдіїв». У своїй праці О.Г. Бандровський аналізує, як зовнішньополітичні стратегії Риму, зокрема в регіоні Карпат, впливали на

¹⁵ Алешкевич Я.А. Еволюція давньоримських інститутів верховної влади. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2012. Вип.28. С.71-80.

¹⁶ Балух В.О., Макар Ю.І. Історія Стародавньої Греції: курс лекцій. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 420 с.

військові кампанії і на загальну політику імперії¹⁷. Дослідження показує, як Рим застосовував дипломатичні та військові засоби для забезпечення свого домінування в стратегічних регіонах. Окреслені факти вказують на тісний зв'язок між зовнішньою політикою і військовими діями Риму, що дозволяло ефективно вести війни та зберігати імперську стабільність навіть у складних геополітичних умовах.

Іншим важливим аспектом є вивчення матеріальних джерел, зокрема археологічних знахідок, що сприяють розширеному аналізу військових структур. А. Баукова у праці «Антична археологія» звертає увагу на використання археологічних даних для реконструкції не тільки військових стратегій, а й повсякденного життя солдатів. Розкопки таборів римських легіонерів, бойових споряджень та фортифікаційних споруд дозволяють краще зрозуміти тактику і стратегію ведення бойових дій у Стародавньому Римі. Завдяки таким дослідженням ми можемо реконструювати не лише великі битви, але й побачити, як будувались оборонні лінії, де знаходились стратегічно важливі позиції армії, як організовувались постачання та бази для легіонів¹⁸.

Крім того, дослідження, зокрема В.Л. Гуменний та його праця «Внутрішньополітична боротьба в Царстві Аршакідів і східна політика Риму», додають важливі деталі про те, як зміни в політичному середовищі впливали на військові стратегії¹⁹. Автор детально розглядає не лише військові кампанії, а й важливість дипломатичних відносин у Східній політиці Риму, показуючи, як збройні конфлікти з сусідніми державами, такими як Парфія, взаємодіяли з внутрішньою політичною ситуацією в імперії. Окреслені аспекти надають

¹⁷ Бандровський О. Г. Зовнішня політика Римської імперії в Карпатському регіоні в добу правління імператорів Юліїв-Клавдіїв. *Carpatika-Karpatika*; ред. кол.: М.М.Вегеш, С.В.Віднянський, Д.Д.Данилюк та ін.; відповід. ред. В.Г.Котигорошко. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. Вип. 34: Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. С. 80-111.

¹⁸ Баукова А. Антична археологія: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 346 с.

¹⁹ Гуменний В. Л. Внутрішньополітична боротьба в Царстві Аршакідів і східна політика Риму (епоха Августа і Тіберія). *Східний світ*. №2-3. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2016. С. 11-16.

ширший контекст для розуміння взаємозв'язку між політикою, економікою і військовими кампаніями, що є важливим для аналізу не лише стратегій, але й довготривалих наслідків для стабільності Риму.

Отже, наукові праці відіграють важливу роль у вивченні військової історії античних цивілізацій. Вони дозволяють поглиблено вивчати не лише конкретні битви та стратегії, але й соціальні, політичні та економічні чинники, що впливали на розвиток військових структур і ведення воєн. Важливими є як письмові, так і археологічні джерела, що дозволяють зібрати комплексне уявлення про античну військову історію.

Археологічні знахідки є одними з найбільш важливих джерел для вивчення військової історії стародавніх народів. Вони дозволяють дослідникам отримати інформацію, яку неможливо знайти в письмових джерелах або яка доповнює наявну інформацію, даючи більш детальне розуміння стратегії, тактики, організації військових сил та культурних практик. Археологічні артефакти, такі як залишки фортифікаційних споруд, зброя, боєприпаси, монети та інші предмети, що були вжиті під час військових кампаній, дають змогу відновити хронологію бойових дій, розуміти стратегії, застосовані в різних регіонах, і оцінити вплив цих подій на розвиток античних цивілізацій.

Одним з основних напрямів археологічних досліджень є вивчення залишків фортифікаційних споруд. Фортифікації є ключовими елементами, що визначали стратегічні можливості давніх держав. Наприклад, вивчення залишків стін, бастіонів, веж і оборонних споруд дає дослідникам уявлення про техніку оборони, типи бойових дій, що проводились у межах цих укріплень, а також дає змогу зрозуміти, які інженерні рішення були прийняті для захисту території. Відомі археологічні розкопки в Римі та Греції, де виявлено значні залишки оборонних споруд, дозволяють краще зрозуміти, як ці споруди служили захистом для міст, таборів та військових установ. У випадку Риму, археологи знаходять залишки таких фортифікацій, як Легіонська стіна, що є основним

елементом військової архітектури, яка впливала на організацію боїв і стратегії римської армії²⁰.

Археологія також допомагає досліджувати озброєння та техніку ведення бою. Зброя та військове спорядження є надзвичайно важливими елементами для розуміння військових практик античних народів. Археологічні розкопки, що включають вивчення мечів, списів, шоломів, броні та інших артефактів, дають чітке уявлення про еволюцію бойових технік і інструментів, що використовувались у військових кампаніях. Наприклад, знайдені в Пантікапей шоломи та мечі свідчать про використання певних типів зброї в римських та грецьких арміях, що дозволяє реконструювати тактики ведення боїв. Вивчення зброї дає змогу зрозуміти, як розвивалась техніка ведення війни, а також яке значення мала зброя для організації військових сил і підтримки державної влади²¹.

Також археологічні розкопки надають унікальні матеріали для вивчення стратегій та тактик, що використовувались під час великих битв. Залишки полів битв, таборів та інших об'єктів допомагають дослідникам відновити картину військових кампаній, зокрема таких, як битва при Каннах або війни з Карфагеном. Артефакти, знайдені на місцях боїв, зокрема залишки зброї, уламки щитів та інші предмети, дають можливість відновити картину воєнної кампанії та стратегії, що застосовувались під час битви. Археологічні знахідки дають можливість вивчити не лише факти, але й взаємодію солдатів, їхнє розташування та поведінку на полі бою. Наприклад, дослідження на полі битви при Зама дозволило точніше зрозуміти, які бойові прийоми використовувались Карфагеном і Римом під час цієї битви²².

²⁰ Булда А.А., Мороз І.В., Мороз П.В. Методичні засади підручникотворення з історії стародавнього світу. Навчально-методичний посібник. К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2007. 216 с.

²¹ Бунятян К.П., Зубар В.М., Селіцька С.І. Історія стародавнього світу: проб. підруч. для 6 кл. серед. загальноосвіт. шк. К.: Либідь, 1997. 240 с.

²² Буринська Н.М. Особистісно зорієнтоване навчання як провідна дидактична функція сучасного підручника. *Проблеми сучасного підручника*: б. наук. праць. Редкол. К.: Педагогічна думка, 2003. Вип. 4. С. 7 – 10.

Археологічні розкопки, пов'язані з похованнями військових, дають цінні дані щодо соціального статусу солдатів та їхнього місця в суспільній ієрархії. У таких похованнях часто виявляються зброя, броня, монети, а також інші особисті предмети, що відображають не тільки професійний рівень воїна, але й його соціальну роль у суспільстві. Важливо зазначити, що окремі артефакти можуть вказувати на роль воїна у суспільстві: від звичайного солдата до вищого офіцерського складу, що свідчить про важливість військових заслуг для підвищення соціального статусу в античних цивілізаціях.

Вивчення таких поховань дає можливість не тільки відновити військові практики, але й зрозуміти, як соціальні структури, військові зв'язки та зовнішні політичні обставини впливали на формування і розвиток військових організацій. Зокрема, археологічні дослідження поховань римських легіонерів показують, що військові артефакти, знайдені разом з трупами, допомагають реконструювати військові тактики, стратегії та організацію римських армій, а також соціальну значущість солдатів у римському суспільстві. Поховання, що містять зброю та особисті предмети, демонструють рівень технічного прогресу в армії та надають унікальні відомості про особливості бойових дій та соціальні ролі воїнів. Наприклад, знайдені в Геркуляnumі артефакти, включаючи наконечники списів і мечі, які належали римським легіонерам, дають змогу реконструювати стратегії битв і тактики римських армій²³.

У свою чергу, археологічні розкопки можуть також виявляти військові стратегії, пов'язані з поселеннями та територіями. Наприклад, розкопки на території Карфагену та інших міст Північної Африки показали, як античні держави адаптували свої військові стратегії в залежності від місцевих умов та ресурсів. Споруди, що використовувались для оборони, а також залишки військових таборів дозволяють уявити, як створювались організовані оборонні лінії та як здійснювався захист від зовнішніх загроз. Вивчення таких елементів

²³ Варакута В.П. Історія війн та військового мистецтва: навч. посіб. Х.: АBB МВС України, 2009. 508 с.

допомагає відтворити не лише військові стратегії, але й культурні особливості кожної цивілізації, що застосовувала ці стратегії²⁴.

Археологічні знахідки, пов'язані з мобільністю армій, допомагають зрозуміти, як стародавні армії, зокрема римські легіонери, переміщувались і організовували свої військові сили на великих відстанях. Археологічні розкопки римських таборів і стратегічних пунктів по всьому Середземномор'ю дають чітке уявлення про те, як армії Риму ефективно використовували інфраструктуру для пересування. Зокрема, знайдені залишки римських доріг і мостів, які сполучали різні частини імперії, свідчать про високий рівень інженерії та планування, що дозволяло римським легіонерам швидко і ефективно переміщатися. Залишки доріг, таких як Вія Аппія, показують, як мережа доріг дозволяла легіонерам рухатись до бойових зон або в інші стратегічно важливі регіони, що давало значну перевагу під час військових кампаній, дозволяючи не тільки швидко переміщувати армії, але й доставляти ресурси та техніку.

Римські дороги та мости мали важливе значення для ведення війни, оскільки вони забезпечували зручний доступ до віддалених територій імперії. Залишки військових таборів, які часто будувались поблизу таких доріг, дозволяють реконструювати процеси мобілізації та організації армії. Археологічні знахідки також вказують на специфічні методи, за якими римські військові табори були побудовані: це були тимчасові, але добре організовані укріплення, що дозволяли швидко розмістити великі сили та зберігати боєздатність армії протягом довгих кампаній. Технології, які використовувались для будівництва таких таборів і доріг, допомогли Риму утримувати контроль над величезною територією і швидко реагувати на зовнішні загрози. Римські

²⁴ Гудзик І.П. Мова шкільного підручника. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. редкол. К.: Комп'ютер у школі та сім'ї, 1999. С. 34- 36.

дороги не лише полегшували військові переміщення, але й сприяли розвитку економічних зв'язків, що також мало стратегічне значення для імперії²⁵.

Таким чином, археологічні знахідки є важливим і потужним джерелом для вивчення військової історії стародавніх народів. Вони дозволяють реконструювати картину військових кампаній, стратегії та тактики, що застосовувались античними цивілізаціями. За допомогою археології ми можемо відновити багато аспектів військових конфліктів, які не завжди збереглись у письмових джерелах, та доповнити наші знання про античну історію.

²⁵ Демиденко В.К. Психологічні основи засвоєння історії учнями. К.: Радянська школа, 1970. 127 с.

РОЗДІЛ 2. ОСНОВИ ВИКЛАДАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ АНТИЧНОСТІ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

2.1. Військова історія як складова історичної освіти в закладах загальної середньої освіти

Військова історія античності має велике значення для історичної освіти. Вона не тільки допомагає учням краще зрозуміти перебіг історичних подій, а й дає глибше розуміння механізмів, що впливають на розвиток цивілізацій. Вивчення військових конфліктів античності дозволяє учням усвідомити, як стратегічні рішення, тактики і навіть характер лідерів, таких як Олександр Македонський чи Юлій Цезар, безпосередньо впливали на хід історії та її розвиток. Зрозуміло, що кожна битва, кожне військове зіткнення, яке відбувалося в Стародавньому світі, не лише змінювало долю окремих народів, але й ставало основою для формування нових політичних і соціальних структур, що мали довготривалі наслідки для наступних етапів розвитку людства.

Дослідження військової історії античності дозволяє учням розглянути, як війни формували соціальні структури та політичні відносини в стародавніх державах. Наприклад, битви, що розгорялися між Спартою та Афінами під час Пелопоннеської війни, не тільки визначили долю цих держав, але й призвели до змін внутрішньої організації та зовнішньої політики. Вивчення таких подій допомагає зрозуміти, як через військові конфлікти виникали нові соціальні форми, і як ці війни впливали на подальший розвиток політичної думки та управлінських структур. Такі знання сприяють розвитку критичного мислення учнів, яке є важливим для розуміння значення історії в сучасному контексті. Вивчення таких періодів, як етапи правління Олександра Македонського чи

боротьба Риму за гегемонію в Середземномор'ї, дозволяє краще осмислити роль війни як каталізатора змін у суспільних і політичних системах²⁶.

Загалом, військова історія античності займає важливе місце в навчальних програмах, оскільки вона сприяє розвитку в учнів розуміння не тільки історичних процесів, але й взаємозв'язків між військовою силою та іншими аспектами людської діяльності. Військові конфлікти, як частина цієї історії, показують зв'язок між соціальними змінами, економічними трансформаціями та політичною боротьбою. Зокрема, вивчення політичних аспектів античних війн дозволяє зрозуміти, як держави використовували армії для досягнення своїх інтересів, та як військові конфлікти впливали на розширення територій і зміни у зовнішній політиці великих імперій.

Роль військової історії в історичній освіті полягає також у вихованні моральних та етичних якостей у учнів. Вивчення жорстоких аспектів війни, таких як великі людські жертви, також дозволяє зрозуміти негативні наслідки військових конфліктів і важливість мирних переговорів. Завдяки такому підходу учні можуть розвивати розуміння важливості запобігання війнам і знаходження альтернативних шляхів вирішення конфліктів. Історичний аналіз античних війн допомагає зрозуміти, як навіть великий стратегічний успіх міг призвести до колосальних людських втрат і змін у розвитку цивілізацій²⁷.

Військова історія античності також розвиває у учнів навички аналізу історичних подій і стратегій, що є важливим для розуміння не лише минулого, а й сучасних геополітичних процесів. Вивчення таких великих військових кампаній, як завоювання Римом нових територій, допомагає зрозуміти, як стародавні держави забезпечували своє домінування в Середземномор'ї, організовували військові ресурси і адаптували нові тактики на поле бою. Такий

²⁶ Зякун А.І. Навчальна література з історії кінця 80-х-90-ті рр. XX ст.: історіографічний аналіз: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 . К., 2002. 184 с.

²⁷ Історія війн та військового мистецтва (у тому числі історія українського війська). Ч. I. З війн стародавнього світу до другої світової війни: навч. посіб. В.В. Пугач, С.С. Корольов, Петрук О.В. та ін. Х.: ВЮІ НЮУ ім. Я. Мудрого, 2021. 136 с.

аналіз дає учням чітке уявлення про те, як історія повторюється, і чому важливо вивчати попередні помилки, щоб уникнути їх у сучасних міжнародних відносинах.

Завдяки вивченню військової історії античності учні отримують можливість зрозуміти, як стратегічні рішення визначають не лише хід конкретних битв, але й зміни у розвитку цілих народів. Такі поняття, як військова дипломатія та війна за ресурсами, є важливими аспектами навчання, які дозволяють учням побачити, як війни відображають соціальні та політичні процеси. Військові конфлікти античності сприяють формуванню уявлення про те, як безліч факторів – від технологій до соціальних структур – можуть визначати долю націй і імперій. Вивчення цих процесів допомагає побудувати розуміння того, як складні системи можуть змінюватися внаслідок військових подій, що є важливим для формування історичних концепцій у молоді.

Історія античних війн дає учням змогу глибше оцінити культуру, економіку і соціальні відносини минулих епох. Вивчення археологічних знахідок, таких як військові табори, фортифікації та зброя, дозволяє учням краще зрозуміти не тільки фізичні аспекти військових конфліктів, а й соціальні та культурні наслідки для населення. Військові кампанії не тільки змінювали політичні карти, але й мали серйозний вплив на культури, економічні практики та щоденне життя цивілізацій.

Загалом, військова історія античності має потужний виховний потенціал. Вивчення військових подій допомагає формувати у учнів глибоке розуміння цінності миру, патріотизму та громадянської відповідальності. Вона сприяє розвитку вміння аналізувати складні соціальні процеси, що мають практичне значення для сучасного світу. Тому вивчення військової історії античних

народів є важливим не тільки для історичної освіти, але й для формування осмисленої і відповідальної громадянської позиції в молоді²⁸.

Вивчення військової історії античності є важливим компонентом загальної історичної освіти, оскільки вона дозволяє не лише глибше зрозуміти розвиток конкретних цивілізацій, але й формує у учнів важливі громадянські та критичні навички (табл. 1).

Таблиця 1 - Мета та завдання вивчення військової історії античності у шкільній освіті (складено автором)

Мета	Завдання
Розвиток у учнів розуміння важливості військової історії для загального розуміння розвитку цивілізацій.	Ознайомити учнів з основними військовими подіями античності та їхнім впливом на соціальну та політичну структуру античних держав.
Формування в учнів здатності аналізувати важливість військових конфліктів у розвитку історії та культури.	Навчити учнів оцінювати соціальні, політичні та культурні наслідки великих військових кампаній античних народів, таких як війни між Афінами і Спартою, завоювання Олександра Македонського та інші.
Виховання громадянських якостей через розуміння важливості війни і миру в історії держав.	Сприяти розвитку патріотичних почуттів та громадянської відповідальності через вивчення військових подій та їхнього значення для формування державності.
Розширення історичних знань учнів через аналіз військових стратегій і тактик, що використовувались античними народами.	Ознайомлення учнів з основними стратегіями і тактиками, використаними у військових кампаніях античних армій, таких як римські легіони чи афінський флот.
Розвиток критичного мислення через аналіз причинно-наслідкових зв'язків у великих історичних подіях.	Навчити учнів досліджувати й аналізувати причинно-наслідкові зв'язки між військовими конфліктами та їх впливом на зміни в політичних, економічних та культурних аспектах античних суспільств.

Мета вивчення військової історії полягає в тому, щоб допомогти учням побачити взаємозв'язок між військовими конфліктами та політичними, соціальними та економічними змінами, які відбувалися в різних культурах

²⁸ Колісніченко А.І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму: Навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. 274 с.

античності, що дозволяє формувати у учнів усвідомлене ставлення до важливості мирного співіснування, а також надає їм інструменти для аналізу великих історичних подій з різних точок зору.

Одним із ключових аспектів є розуміння того, як великі військові події античності впливали на соціальну та політичну структуру давніх держав. Події, як Пелопоннеська війна між Афінами і Спартою чи завоювання Олександра Македонського, не лише змінювали межі територій, але й формували політичні й культурні трансформації, які мали довготривалі наслідки для цих держав. Зокрема, завоювання Олександра Македонського призвело до елліністичного періоду, який об'єднав численні культури, поклавши основу для нових соціальних і економічних структур.

Ці військові події дозволяють учням побачити, як війни стали каталізатором великих змін у суспільстві. Вивчаючи причини та наслідки великих військових кампаній, учні починають розуміти, як політичні рішення та соціальні зрушення, спричинені війнами, змінюють культурний ландшафт народів. Наприклад, Пунічні війни між Римом і Карфагеном стали визначальними для економічного розвитку Риму, відкриваючи нові торгові шляхи та розширюючи імперію. Вивчення даного аспекту дозволяє школярам краще зрозуміти, як війна може трансформувати економіку і соціальну структуру суспільства, а також як ці зміни можуть стати основою для подальшого розвитку національної ідентичності²⁹.

Вивчення військової історії античності має також великий потенціал для розвитку патріотичних почуттів учнів. Вивчаючи приклади відваги, героїзму та самопожертви давніх цивілізацій, учні можуть відчувати більшу прив'язаність до свого народу та своєї держави. Війна між Спартою і Афінами, де врешті Спарта здобула перемогу, формувала у спартанців глибоке почуття гордості за свою

²⁹ Комаров В.О. Історичні поняття як складові елементи історичних знань учнів (на прикладі теми: Падіння республіки та утворення Римської імперії, 6 кл.). *Історія в школі*. 2006. № 1. С. 19 – 24.

державу, оскільки вони покладали на себе величезну відповідальність за збереження своєї цивілізації³⁰. Такий приклад дає змогу учням замислитися над тим, яку роль відіграє особиста відданість та готовність до самопожертви в збереженні національних цінностей.

Вивчення військової стратегії та тактики античних армій, таких як римські легіони або афінський флот, сприяє розвитку не лише історичних, але й аналітичних навичок учнів. Застосування римським полководцями тактики розділення сил, мобільності та ефективної оборони стало основою римської військової могутності, що дозволило Риму підкорити величезні території. Аналогічно, успіхи афінян у морських битвах під час Греко-перських воєн демонструють важливість стратегічного мислення та правильно організованого флоту для досягнення перемоги на морі. Розуміння таких стратегічних підходів допомагає учням розвивати навички планування, прогнозування та аналізу.

Дослідження причинно-наслідкових зв'язків між військовими конфліктами та їх впливом на зміни в політичних, економічних та культурних аспектах суспільства має особливе значення. Вивчаючи, як військові конфлікти сприяли розвитку нових форм державного устрою та культури, учні розвивають здатність до глибокого аналізу складних соціальних явищ. Наприклад, після Пелопоннеської війни Афіни пережили період занепаду, але цей досвід призвів до розвитку нових ідей демократії, які стали основою для подальшого політичного розвитку Греції. Поглиблене вивчення даного факту допомагає учням зрозуміти, як війни та конфлікти можуть бути каталізаторами змін у суспільстві, а також як вони можуть відкривати нові можливості для розвитку³¹.

Вивчення військової історії античності має велике значення для формування патріотичних почуттів учнів, адже це дозволяє розкрити

³⁰ Комаров В.О. Методичні умови формування історичного мислення учнів у процесі навчання: Дис. ...д-ра. пед. наук: 13.00.02. Кривий Ріг, 1996. 383 с.

³¹ Короткий курс історії воєнного мистецтва: навч. посіб. О.М. Куцька, В.В. Пашковський, А.І. Кіт. Львів: ЛІСВ, 2006. 259 с.

важливість національної єдності, мужності та відваги. Давні цивілізації, такі як Рим та Греція, є зразками того, як військова сила і стратегічне мислення визначали долю цілих народів та імперій. Наприклад, перемоги Риму у Пунічних війнах, зокрема в битві при Каннах, стали прикладом військової майстерності, що забезпечило Риму контроль над середземноморськими землями. Учні, вивчаючи військові кампанії, війни та політичні стратегії, набувають розуміння важливості оборони та розвитку власної держави, що формує почуття гордості за свою країну та розуміння, як національна єдність і підтримка держави можуть забезпечити її процвітання³². Наприклад, героїчна боротьба афінян під час Греко-перських воєн не тільки показала відвагу, але й підкреслила важливість єдності всіх громадян у часи небезпеки.

Крім того, вивчення військової історії античності сприяє розвитку критичного мислення учнів. Учні навчаються аналізувати стратегічні рішення, прийняті лідерами давніх цивілізацій, порівнювати їх з сучасними ситуаціями і розуміти, як політичні та соціальні умови впливають на прийняття рішень. Наприклад, стратегічні рішення, прийняті Юлієм Цезарем під час Гальської кампанії, де він використовував маневр "поділу і володіння", дають учням можливість зрозуміти, як грамотне управління військами може вплинути на розвиток цілого регіону, що дозволяє їм розвивати здатність до самостійного мислення та об'єктивної оцінки подій, що є важливим аспектом сучасного освіти. Дослідження військових аспектів Стародавнього Риму, як зазначають В.О. Балух і В.П. Коцур, допомагає учням зрозуміти, як відомі політичні стратегії, війни та битви можуть служити прикладом для аналізу сучасних політичних і соціальних процесів³³.

Військова історія античності також дає можливість учням зрозуміти важливість моральних і етичних норм, які стали основою для побудови

³² Крижанівський О., Ставнюк В. Сучасні тенденції у висвітленні історії стародавнього світу. *Історія в школах України*. 1997. № 2. С. 11-13.

³³ Балух В.О., Коцур В.П. *Культура Античності: підручник*. Чернівці: Наші книги, 2015. 632 с.

правових і політичних систем. Стратегії, що застосовували давні цивілізації, не лише відображають військову силу, але й враховують питання справедливості, рівності та захисту прав громадян. Прикладом цього є створення римським імператором Августом системи законів "Lex Julia", яка обмежувала шлюбні відносини та моральні порушення серед вищих класів, що дозволяло утримувати стабільність у суспільстві, що дозволяє учням розвивати розуміння цінностей, які мають бути основою сучасного суспільства. Як зазначає О.Г. Бандровський, вивчення античної політики і культури дозволяє зрозуміти, як ці ідеї можуть бути застосовані в наш час.

Крім того, знання про військові події античності допомагає формувати в учнів здатність до стратегічного планування та оцінки ситуацій. Вивчаючи, як давні держави ухвалювали стратегічні рішення під час війни, учні розвивають свою здатність планувати на кілька кроків уперед і розглядати наслідки своїх рішень. Наприклад, війна Олександра Македонського з персами, де він застосовував техніку фаланг для швидкого завоювання територій, служить чудовим прикладом стратегічного мислення, що вчить учнів планувати дії з урахуванням довгострокових наслідків. Критичне мислення допомагає їм приймати обґрунтовані рішення не тільки в навчанні, але й у житті. Окреслені навички активно застосовуються в аналізі рішень військових лідерів, таких як Юлій Цезар чи Александер Македонський, чий досвід є зразком для сучасних лідерів.

Історія війни та військового мистецтва, що була частиною навчальних програм, також значно впливає на формування в учнів відчуття особистої відповідальності перед суспільством та історією. Вивчаючи античні битви та героїчні вчинки, учні отримують шанс замислитися над питанням морального вибору в умовах екстремальних ситуацій. Наприклад, битва при Термопілах, де 300 спартанців виступили проти величезної армії персів, стала символом відваги і самопожертви, що допомагає учням розуміти важливість

індивідуальних дій для блага всього суспільства. У цьому контексті важливо відзначити роль підручників і матеріалів, розроблених фахівцями, такими як В.П. Варакута та О.Г. Гуменний, які дають глибоке розуміння не тільки військових стратегій, але й етичних аспектів історичних подій³⁴.

Не менш важливим є вплив вивчення військової історії на розвиток національної гордості та почуття причетності до великої історії. Давні цивілізації, через свої військові перемоги і поразки, залишили важливі уроки для нащадків, включаючи вчення про силу єдності та національної ідентичності. Наприклад, війна між Спартою та Афінами, що закінчилася поразкою афінян, вчить нас тому, як важливо зберігати єдність у важкі часи, навіть коли здається, що ситуація безнадійна. Вивчення цих прикладів дозволяє учням розуміти, чому важливо захищати свої цінності та інтереси в сучасному світі. Згідно з думкою В. Л. Гуменного, національна ідентичність і патріотизм можуть бути значно зміцнені через вивчення таких історичних подій³⁵.

Військова історія античності також стає важливим інструментом для вивчення розвитку державних інститутів, що мали величезний вплив на політичну ситуацію в античному світі. Учні вчаться оцінювати, як виникнення та розвиток різних політичних структур, таких як римська республіка чи афінська демократія, впливали на загальний хід історії. Наприклад, етапи розвитку Римської республіки і перехід до імперії показують, як змінювались механізми влади, що дає учням уявлення про політичні та правові системи, які вони можуть порівнювати з сучасними, що дає їм можливість зрозуміти механізми управління та важливість політичних реформ. Алешкевич Я.А.

³⁴ Гуменний В. Л. Східне прикордоння і зовнішня політика Риму у II – на початку III ст. н.е.: стан і перспективи археологічних досліджень. *Вісник Інституту археології*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. Випуск 11. С. 36-48.

³⁵ Гуменний В. Л. Провінційна адміністрація та східна політика Римської імперії в епоху Юліїв-Клавдіїв. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. Випуск 19. С. 20-27.

підкреслює, що аналіз цих процесів важливий для формування здатності до порівняльного аналізу політичних систем³⁶.

Загалом, вивчення військової історії античності має велике значення не тільки для розвитку патріотичних почуттів, але й для формування критичного мислення учнів. Через аналіз військових кампаній, стратегій і політичних рішень давніх цивілізацій, учні здобувають важливі навички, які допомагають їм глибше розуміти сучасний світ і брати активну участь у розвитку свого суспільства.

2.2. Методика вивчення військової історії Стародавньої Греції та Риму в шкільному курсі історії: інтерактивні підходи, історичні реконструкції, рольові ігри

Методи викладання військової історії Стародавньої Греції та Риму в шкільному курсі історії повинні бути адаптовані до потреб сучасних учнів, щоб забезпечити не тільки засвоєння фактичних знань, але й розвиток навичок критичного мислення, аналізу та інтерпретації історичних подій.

Одним із ефективних підходів є використання інтерактивних методів, які дозволяють учням активно залучатися до процесу навчання, а також краще засвоювати складні аспекти військової історії античних цивілізацій. Розглянемо деякі з таких методів і їх застосування для пояснення військових аспектів історії Стародавньої Греції та Риму у табл. 2.

³⁶ Алешкевич Я.А. Еволюція давньоримських інститутів верховної влади. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2012. Вип.28. С.71-80.

Таблиця 2 - Інтерактивні методи вивчення військової історії Стародавньої Греції та Риму (складено автором)

Метод	Опис	Приклад застосування	Мета застосування
Рольові ігри	Учні беруть на себе ролі військових командирів або солдатів, відтворюючи історичні події, що дозволяє дослідити стратегії та тактики військових кампаній.	Відтворення битви при Каннах (216 р. до н.е.), де учні грають ролі карфагенського полководця Ганнібала і римських легіонерів.	Розвиток логічного мислення та критичного аналізу, вивчення військових маневрів.
Аналіз історичних карт	Використання карт для вивчення руху військових сил, визначення стратегічних точок та аналізу результатів бойових операцій.	Карта Пелопоннеської війни, що дозволяє учням проаналізувати територіальні зміни між Афінами та Спартою, оцінити стратегічні рішення, які призвели до перемог і поразок.	Навички просторового мислення. Поглиблене розуміння стратегічних рішень і територіальних змін, розвиток навичок аналізу карт.
Мультимедійні реконструкції	Використання відеоматеріалів, анімацій або 3D-візуалізацій для відтворення історичних битв, що дає можливість унаочнити військові кампанії.	Документальний фільм 'Битва при Каннах': учні можуть побачити, як карфагеняни обігнали римлян завдяки маневрам і тактичним рішенням Ганнібала.	Візуалізація важливих історичних подій та глибше розуміння військових тактик.
Інтерактивні вправи та симуляції	Використання комп'ютерних програм або настільних ігор для створення військових сценаріїв, в процесі яких учні можуть розробляти свої стратегії на основі історичних фактів.	Симуляція військових кампаній Олександра Македонського за допомогою спеціальних програм, в процесі яких учні самостійно обирають стратегії для завоювання нових територій.	Розвиток навичок логічного мислення, планування та адаптації до змінюваних умов.
Проектна діяльність	Учні створюють проекти, в процесі яких вивчають певні аспекти військової історії, порівнюють різні стратегії та аналізують їх ефективність.	Проект порівняння римських легіонів та афінського флоту, учні аналізують організацію війська, озброєння та тактичні маневри, порівнюючи два різні підходи до ведення війни.	Розвиток навичок дослідження та порівняння, аналізу різних історичних явищ.
Розбір історичних	Використання оригінальних історичних	Аналіз уривків з 'Записок про Галльську війну'	Поглиблений текстовий аналіз

джерел	джерел для аналізу конкретних військових кампаній, тактик та стратегій.	Юлія Цезаря, учні досліджують, як застосовані стратегії допомогли Риму перемогти в Галлії, обговорюючи історичний контекст та оцінюючи стратегію полководця.	джерел, формування критичного мислення.
Історичні реконструкції з використанням 3D-модельовання	Використання сучасних технологій для створення моделей бойових ситуацій, де учні можуть змодельовати ходи битв та оцінити наслідки військових рішень.	Створення 3D-моделі битви при Іссі (333 р. до н.е.), учні можуть змодельовати перебіг битв, рух армій Олександра Македонського та його противника, проаналізують ключові моменти битви.	Візуалізація історичних подій, стратегії, допомога у розумінні тактичних рішень на полі бою.
Групові дискусії	Після вивчення конкретних військових кампаній, учні обговорюють стратегічні рішення і їхні наслідки, порівнюючи різні варіанти розвитку подій.	Обговорення причин та наслідків війни Риму проти Карфагену, учні порівнюють тактики Ганнібала і римлян, обговорюють, чому одна тактика виявилась ефективною, а інша — ні, роблять висновки.	Розвиток критичного мислення, порівняння, знаходження причинно-наслідкових зв'язків, та оцінка стратегій у різних історичних контекстах.
Інтерактивні історичні карти	Використання інтерактивних карт для вивчення масштабних військових кампаній, визначення стратегічних ліній та аналізу територіальних змін.	Інтерактивна карта завоювань Олександра Македонського, учні можуть простежити територіальні зміни під час завоювань, відстежуючи рухи армій та стратегічні рішення полководця.	Формування просторового мислення. Розуміння масштабів військових кампаній, аналіз географічних змін під час війни.
Ігрові симулятори історичних подій	Використання комп'ютерних або настільних ігор для відтворення історичних битв, що дозволяє учням вибирати стратегії і вивчати наслідки своїх рішень.	Ігровий симулятор битви при Термопілах, учні можуть побачити, як 300 спартанців боролися з армією персів, та змодельовати різні варіанти розвитку подій у цій битві.	Поглиблене розуміння військових тактик і наслідків стратегічних рішень на практиці.

Важливим методом навчання є аналіз історичних карт та схем. Вивчення військових кампаній, таких як Пелопоннеська війна або завоювання Олександра Македонського, значною мірою полегшується за допомогою карт, що показують стратегічні рухи армій, розміщення битв та територіальні зміни. Наприклад, учні можуть дослідити, як римські легіони розгортали свої сили у битві при Каннах у 216 р. до н.е., де римляни зазнали катастрофічної поразки від карфагенян. Учні можуть аналізувати карту бою, визначати ключові стратегічні точки і рухи військ, що допомагає їм зрозуміти, які тактичні помилки призвели до невдачі (див. картографічні матеріали, які показують розташування легіонів і фаланги)³⁷.

Другим методом є рольові ігри та симуляції військових битв, що дозволяє учням не тільки вивчати тактики стародавніх армій, але й активно долучатися до реконструкції історичних подій. Наприклад, учні можуть взяти на себе ролі римських легіонерів, афінських воїнів чи карфагенських командирів і, використовуючи моделювання, відтворювати битви, як, наприклад, битву при Замі, яка відбулася у 202 р. до н.е. між римлянами та карфагенянами. Ігри на основі принципів маневрування римських легіонів, такі як "фаланга" чи "квадрат", можуть бути використані для того, щоб учні зрозуміли основні тактичні принципи, які виводили армії античності на новий рівень військового мистецтва.

Інтерактивні вправи на аналіз військових стратегій та тактик є також важливим методом. Учням пропонують розглянути конкретні військові кампанії та тактики, які застосовували римські полководці, як, наприклад, Гай Юлій Цезар у Галлії. Учні можуть аналізувати уривки з його "Записок про Галльську війну" і, працюючи в групах, визначати, як застосовані стратегії допомогли Риму розширити свої кордони на території Галлії, що включало сучасну

³⁷ Комаров В.О. Історичні поняття як складові елементи історичних знань учнів (на прикладі теми: Падіння республіки та утворення Римської імперії, 6 кл.). *Історія в школі*. 2006. № 1. С. 19 – 24.

Францію та інші країни Європи. Важливою частиною цього методу є застосування цифрових платформ, що дозволяють учням створювати власні тактичні плани та оцінювати можливі результати різних стратегічних підходів.

Іншим важливим методом є використання відеоматеріалів та документальних фільмів про військові кампанії. Сучасні технології дозволяють створювати візуальні реконструкції битв, що дозволяють учням не лише бачити ключові моменти, а й зрозуміти контекст кожної військової кампанії. Наприклад, документальний фільм "Битва при Каннах" демонструє стратегію Ганнібала Барки та його здатність використати римські слабкості, щоб перемогти в тактичній битві, що дозволяє учням візуалізувати історичні події та забезпечує більш глибоке розуміння військових стратегій.

Обговорення в класі як метод дозволяє учням не тільки виразити свою думку, але й зіставити різні точки зору на одні й ті ж події. Наприклад, після вивчення Римської імперії учні можуть обговорити роль римських легіонів у розширенні імперії, враховуючи різні фактори, такі як військова тактика, соціальна структура та економічні фактори³⁸. У ході дискусії можна порівняти римських легіонів з іншими арміями античності, зокрема з афінським флотом, і з'ясувати, чому римська армія була такою успішною в експансії, а афінський флот мав вирішальне значення під час Греко-перських воєн.

Аналіз історичних джерел є важливим методом, який допомагає учням отримати більш глибоке розуміння військових подій. У процесі вивчення джерел, таких як "Історія війни" Плутарха або "Записки про Галльську війну" Цезаря, учні можуть зануритися в контекст військових кампаній, зрозуміти мотиви й стратегії лідерів того часу, а також оцінити важливість цих текстів для

³⁸ Мороз П. Захопити, а не примусити (Ігрова діяльність на уроках історії, на прикладі вивчення історії стародавнього світу). Всесвітня історія. 6 кл. *Історія в школах України*. 2005. № 4. С. 25 – 29.

історії військових дій, що дозволяє учням не лише засвоїти факти, але й критично оцінити інформацію з історичних джерел³⁹.

Крім того, проектна діяльність є ефективним методом, який дозволяє учням обирати конкретні аспекти військової історії для детальнішого вивчення. Наприклад, учні можуть створювати проект про військові технології античних цивілізацій, порівнюючи римські легіони з іншими арміями того часу, такими як армії Персії чи Греції, аналізуючи техніку ведення бою, озброєння та організацію військових сил, що допомагає розвивати в учнів уміння працювати з великим обсягом інформації та робити висновки на основі детального аналізу.

Таким чином, інтерактивні підходи в навчанні військової історії Стародавньої Греції та Риму значно покращують засвоєння матеріалу, розвивають критичне мислення та сприяють глибшому розумінню військових стратегій і тактик, що стали основою для формування могутніх імперій античного світу. Застосування цих методів дозволяє учням не тільки вивчати історію, а й активно долучатися до процесу пізнання, що робить навчання більш ефективним і захоплюючим.

Методи викладання військової історії Стародавньої Греції та Риму в шкільному курсі історії, що включають історичні реконструкції, сприяють не лише засвоєнню фактів, але й розвитку критичного мислення, здатності до аналізу та інтерпретації історичних подій. Історичні реконструкції дозволяють учням активно залучатися до вивчення військових аспектів античних цивілізацій, що особливо важливо для розуміння їхнього впливу на політичну, економічну та культурну структуру античних держав (табл. 3).

Таблиця 3. Методи вивчення військової історії Стародавньої Греції та Риму в шкільному курсі історії (складено автором)

Метод викладання	Опис методу	Приклад застосування
Історичні	Вивчення військових	Реконструкція битви при Каннах (216 р. до

³⁹ Мороз П.В. Науково-методичні проблеми шкільних підручників історії. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. К: Комп'ютер у школі та сім'ї, 1999. С. 121–123.

реконструкції	кампаній за допомогою відтворення подій через рольові ігри, картографію, моделювання битв	н.е.) за участі учнів як римських легіонерів та карфагенських воїнів. Аналіз стратегічних помилок римлян через маневри Ганнібала.
Рольові ігри	Учні беруть участь у відтворенні історичних подій, виконуючи ролі військових командирів чи простих солдатів	Моделювання битви при Замі (202 р. до н.е.), де учні виконують ролі командирів римської та карфагенської армій, аналізуючи стратегію і тактику Ганнібала та Сципіона Африканського.
Аналіз історичних карт	Використання карт для аналізу напрямку військових кампаній, стратегічних точок і тактики, визначення їх наслідків	Учні вивчають карту Пелопоннеської війни, відтворюючи маршрут армій Спарти та Афін. Аналіз руху військ дозволяє зрозуміти причини перемоги чи поразки.
Мультимедійні матеріали	Використання навчальних фільмів, анімацій та 3D-візуалізацій для пояснення військових стратегій	Документальний фільм про О. Македонського дозволяє учням візуалізувати його завоювання та тактичні маневри, зрозуміти політичні стратегії, що супроводжували військові кампанії.
Інтерактивні вправи	Залучення учнів до аналізу історичних стратегій через цифрові платформи та симуляції	Учні використовують спеціальні платформи для моделювання битв, таких як битва при Іссі (333 р. до н.е.), застосовуючи стратегії Олександра Македонського для розширення імперії.
Проектна діяльність	Виконання дослідницьких проектів, присвячених конкретним аспектам військової історії	Учні створюють проект про організацію римських легіонів, порівнюючи їх з іншими арміями античності, аналізуючи тактичні особливості та вплив на розширення Римської імперії.
Обговорення історичних джерел	Аналіз оригінальних історичних джерел для глибшого розуміння військових подій	Учні аналізують уривки з 'Записок про Галльську війну' Юлія Цезаря, оцінюючи стратегії та політичні мотиви, що сприяли успіху Риму в Галлії.
Історичні реконструкції з використанням 3D-моделювання	Використання програм для створення 3D-моделей битв та військових тактик	Створення 3D-моделей битви при Каннах, що допомагає учням зрозуміти, як розгорталися римські легіони і чому їх оточили війська Ганнібала.
Інтерактивні картографічні дослідження	Використання інтерактивних карт для дослідження зміни територій після великих військових кампаній	Вивчення руху армії Олександра Македонського на інтерактивних картах, що дозволяє учням побачити, як завоювання впливали на геополітичну ситуацію в античному світі.

Одним із найбільш ефективних методів є рольові ігри, які реконструюють важливі історичні битви. Наприклад, битва при Каннах (216 р. до н.е.) є класичним прикладом військової тактики карфагенського полководця Ганнібала,

який застосував "подвійну обхідну маневру" для оточення римських легіонів. У ролі воїнів або командирів учні можуть відтворити цю битву, аналізуючи причини поразки Риму та вдосконалюючи навички стратегічного мислення.

Іншим прикладом є використання історичних карт для вивчення Пелопоннеської війни між Афінами та Спартою. У цьому контексті, учням пропонується вивчити карту військових кампаній, розміщення битв і стратегічні маршрути. Мапи, які показують напрямки руху армій, дозволяють учням зрозуміти стратегічні рішення, що приймали лідери цих великих держав. Такі карти використовуються для підготовки до аналізу причин перемоги чи поразки під час великих воєн, таких як Пелопоннеська війна або завоювання Олександром Македонським.

Використання реконструкцій військових тактик також є важливою складовою уроків історії. Вивчення методів ведення бою, застосованих римськими легіонами або афінським флотом, допомагає учням краще зрозуміти стратегії військових кампаній. Наприклад, при вивченні тактики римських легіонів учні можуть за допомогою спеціальних інструментів або планшетів створити моделювання руху легіонів у битві при Алаксеї або під час завоювання Галлії Юлієм Цезарем.

Також важливим методом є використання мультимедійних матеріалів, таких як відеофільми та анімаційні реконструкції, що дозволяють візуалізувати історичні події та битви. Документальний фільм "Олександр Македонський" надає глибокий аналіз його завоювань та тактичних маневрів, що дозволяє учням не лише ознайомитись з подіями, а й зрозуміти, як політичні та військові стратегії виливались у реальні історичні зміни.

Такі реконструкції можуть бути застосовані для анімованих військових кампаній, які підкреслюють деталі стратегічних рішень. Наприклад, використання програмного забезпечення для створення 3D-моделей битв

дозволяє учням зрозуміти, як змінювались тактики в ході бою, а також вивчити нові методи застосування техніки і зброї на поле бою.

Інтерактивні вправи та симуляції дають можливість для глибшого розуміння взаємодії між військовими силами і політичними структурами античних держав. Наприклад, після вивчення кампаній Олександра Македонського учні можуть розробити свої власні стратегії на основі аналізу історичних подій, таких як битва при Іссі (333 р. до н.е.), використовуючи тактики, розроблені великим полководцем⁴⁰. Учні також можуть змодельовати, як відомі історичні битви вплинули на геополітичні структури античних імперій.

Для покращення критичного мислення учнів можна застосовувати аналіз історичних джерел. Використання оригінальних текстів, таких як "Записки про Галльську війну" Юлія Цезаря, дозволяє учням критично оцінювати стратегії військових кампаній, а також з'ясувати, як ці війни були інтерпретовані в римських джерелах. Під час обговорення конкретних фрагментів текстів учні можуть з'ясувати, як застосовані стратегії допомогли Риму розширювати свої кордони на території Галлії.

Уроки на основі проектної діяльності дозволяють учням дослідити окремі аспекти військової історії⁴¹. Проекти, в яких учні порівнюють римські легіони з іншими арміями античності, дозволяють не лише зрозуміти організацію війська, але й дають змогу вивчати військові технології та стратегії через практичні дослідження, що дозволяє розвивати в учнів уміння працювати з історичними джерелами і створювати висновки на основі детального аналізу.

Роль мультимедійних підходів у викладанні історії також варта особливої уваги. Використання цифрових інструментів, таких як історичні інтерактивні карти, допомагає учням усвідомити масштаби військових кампаній, наприклад,

⁴⁰ Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. Посібник. Відп. ред. та автор вст. слова С. Кримський. К.: Либідь, 1996. 360 с.

⁴¹ Пометун О.І. Шкільний підручник з історії: ознаки нового покоління. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. Праць. Редкол. К.: Педагогічна думка, 2003. Вип. 4. С. 159 – 166.

під час вивчення завоювань Олександра Македонського. Відображення руху армій на карті дає можливість наочно побачити географічні зміни та процеси, що мали місце під час античних військових кампаній.

Таким чином, використання історичних реконструкцій, рольових ігор, проектів, мультимедійних засобів та аналізу джерел значно покращує ефективність викладання військової історії античних цивілізацій. Застосування цих методів сприяє розвитку критичного мислення, покращенню розуміння стратегічних і тактичних аспектів античних битв і сприяє формуванню більш глибокого розуміння військових подій у контексті їхнього впливу на політичні та культурні процеси.

Метод рольових ігор є одним із найбільш ефективних інструментів у навчанні військової історії, оскільки він дозволяє учням активно залучатися до відтворення історичних подій, що, в свою чергу, сприяє кращому розумінню військових аспектів античних цивілізацій, а також допомагає розвивати не лише знання про історичні факти, але й навички критичного мислення та стратегічного аналізу (табл. 4).

Таблиця 4 - Застосування методів рольових ігор для вивчення військової історії Стародавньої Греції та Риму (складено автором)

Метод рольової гри	Опис і застосування в класі	Приклад
Відтворення битв	Учні відтворюють відомі військові битви, такі як битва при Каннах (216 р. до н.е.) або битва при Іссі (333 р. до н.е.), в яких вони беруть на себе ролі командирів, солдатів або стратегів.	Учень виконує роль Ганнібала, застосовуючи тактику 'подвійного обхвату', щоб оточити римські війська.
Рольова симуляція полководців	Учні грають ролі знаменитих полководців, таких як Олександр Македонський, Юлій Цезар, або Платон, та вивчають їх стратегії й прийоми ведення війни.	Учень грає роль Олександра Македонського під час його завоювань, обираючи стратегію для переходу через Геллеспонт та битви з персами.
Військові стратегії та обговорення	Рольові ігри, в яких учні аналізують, як стратегічні рішення полководців впливають на хід битви, що включає	Учні обирають стратегію для римських легіонів під час вторгнення в Галлію.

	вивчення римських легіонів та афінських флотів.	
Моделювання військових кампаній	Учні відтворюють великі військові кампанії, вивчаючи не тільки бойові тактики, але й політичні та соціальні наслідки.	Учасники симулюють кампанію Юлія Цезаря, аналізуючи, як його стратегії змінили політичний ландшафт Римської республіки.
Імітація дипломатичних переговорів	Вивчення дипломатії через відтворення переговорів між Римом і його сусідами або між афінськими та спартанськими державами.	Учні грають ролі дипломатів, що ведуть переговори між Афінами і Спартою, намагаючись зберегти мир після Пелопоннеської війни.
Картографічні рольові ігри	Вивчення руху армій через картографічні рольові ігри, що допомагає учням зрозуміти стратегію та тактику через візуальні матеріали.	Учні працюють з картами, на яких відтворюють маршрути руху армій під час Другої Пунічної війни, обираючи тактику для уникнення пасток і забезпечення перемоги.
Відтворення військових реформ	Вивчення реформ, таких як реформа Гая Марія, через рольові ігри, де учні оцінюють, як зміни в армії вплинули на воєнні стратегії.	Учні обирають роль реформаторів в армії Риму, досліджуючи, як реформа Гая Марія змінила структуру та ефективність легіонів.
Історичні дебати	Учні беруть участь у дебатах щодо стратегії та наслідків військових рішень, що були прийняті античними полководцями.	Учні обговорюють, чи правильно Ганнібал вирішив вторгнутися в Італію, враховуючи стратегічні переваги і ризики.

Одним із прикладів застосування рольових ігор є відтворення битви при Каннах (216 р. до н.е.), під час якої карфагенський полководець Ганнібал застосував тактику подвійного оточення, що призвело до катастрофічної поразки римлян. Учні можуть взяти на себе ролі командирів римських і карфагенських військ, обговорюючи тактичні рішення та аналізуючи причини поразки Риму, що дозволяє не лише засвоїти факти, а й оцінити стратегічне мислення античних полководців. Такий підхід сприяє глибшому розумінню механізмів військових поразок і перемог.

Ще одним важливим прикладом є використання рольових ігор для вивчення Пелопоннеської війни між Афінами та Спартою. Учні, розділившись на дві групи, можуть відтворити політичні і військові дебати між афінськими

демократами та спартанськими олігархами, аналізуючи стратегічні рішення кожної зі сторін. Такий метод дає змогу зрозуміти, як політичні рішення можуть впливати на хід військових кампаній і на взаємодію між різними соціальними структурами.

Використання історичних карт є ще одним ефективним методом для пояснення стратегій і тактик античних армій. Наприклад, картографічні матеріали битви при Каннах, де показано розміщення армій, дозволяють учням зрозуміти, як тактичні маневри Ганнібала привели до його перемоги. Аналіз карт дозволяє візуалізувати стратегічні маршрути та важливі точки для кожної сторони, що допомагає учням краще засвоїти матеріал.

Уроки, які включають використання анімаційних реконструкцій, також є дуже ефективними. Мультимедійні ресурси, які відтворюють битви та військові кампанії, надають можливість учням побачити, як виглядала військова техніка, маневри армій та самі битви. Наприклад, анімація битви при Замі дає змогу побачити, як карфагеняни та римляни застосовували свої військові стратегії.

Для вивчення тактики римських легіонів рольові ігри також є надзвичайно корисними. Учні можуть відтворити рухи легіонів у битвах при Алаксеї або під час завоювання Галлії Юлієм Цезарем, що дозволяє зрозуміти організацію римських військ і принципи їхньої тактики. Завдяки цьому методу учні не лише вивчають теоретичні аспекти, але й отримують можливість «пережити» історичні моменти, що підвищує інтерес до предмета.

Реконструкція історичних подій також може включати симуляції військових кампаній, які дозволяють учням застосувати свої знання для розробки нових стратегій. Наприклад, після вивчення завоювань Олександра Македонського учні можуть створювати свої стратегії для завоювання нових територій, використовуючи тактики, розроблені знаменитим полководцем, що дозволяє учням поглиблено зрозуміти військову тактику і застосувати її на практиці.

Обговорення в класі є також важливим елементом рольових ігор. Після реконструкції історичних подій учні можуть обговорити прийняті рішення і їх наслідки. Наприклад, після відтворення битви при Каннах учні можуть обговорити, як різні стратегічні рішення вплинули на результат бою, і чи можна було уникнути поразки Риму, що дає можливість учням побачити, як історія може бути інтерпретована з різних точок зору.

Проектна діяльність у контексті військової історії античних цивілізацій дозволяє учням поглиблено досліджувати конкретні аспекти військової організації і тактики. Учні можуть створювати проекти, які порівнюють римські легіони з іншими арміями античності, аналізуючи їх організацію, стратегії і техніку ведення бою, що допомагає не лише закріпити знання, але й розвивати навички дослідження та аналізу історичних матеріалів.

Мультимедійні підходи до викладання військової історії вимагають використання інтерактивних інструментів, які дозволяють візуалізувати великі військові кампанії. Наприклад, інтерактивні карти, які показують рухи армій Олександра Македонського, дають можливість учням зрозуміти, як змінилася територія під час його завоювань. Такі підходи дозволяють учням активніше включатися у навчальний процес і розвивати розуміння великих військових кампаній.

Використання рольових ігор та інших інтерактивних методів для викладання військової історії Стародавньої Греції та Риму значно підвищує інтерес учнів до історії та дозволяє їм краще зрозуміти військові аспекти античних цивілізацій. Застосування цих методів розвиває у школярів не лише знання про історію, але й важливі навички критичного мислення та стратегічного аналізу.

РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ

3.1. Військові традиції Стародавньої Греції: структура армії, стратегія ведення воєн, роль героя в грецьких військових кампаніях

Військові традиції Стародавньої Греції відображають глибокий і органічний зв'язок між військовою справою, політичними інститутами та соціальним життям полісів, у межах яких війна розглядалася не лише як засіб захисту території, а й як форма реалізації громадянського обов'язку та політичної участі. У більшості грецьких міст-держав володіння зброєю й готовність до участі у війні вважалися невід'ємною ознакою повноправного громадянина, що підкреслювало єдність військової та громадянської ідентичності⁴².

Особливо яскраво цей принцип проявлявся у Спарті, де військова служба була найвищою цінністю держави й основою всього суспільного ладу. Ключовим елементом спартанської системи виховання була агоге — державна система обов'язкової військово-фізичної та моральної підготовки хлопців, яка розпочиналася з семирічного віку. Агоге передбачала сувору дисципліну, колективне виховання, привчання до витривалості, покори законам поліса та готовності до самопожертви заради держави. Така система формувала не лише професійних воїнів-гоплітів, а й особливий тип громадянина, для якого служіння полісу було вищим за особисті інтереси⁴³.

Афіни, на відміну від Спарти, будували свою військову традицію на принципах широкої громадянської участі та поєднання військової служби з політичними правами. Афінська модель передбачала залучення вільних

⁴² Балух В.О., Макар Ю.І. Історія Стародавньої Греції: курс лекцій. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 420 с.

⁴³ Варакута В.П. Історія війн та військового мистецтва: навч. посіб. Х.: АBB MBC України, 2009. 508 с.

громадян до сухопутного війська та особливо до флоту, що стало визначальним чинником у формуванні морської могутності поліса. Саме розвиток трієрного флоту забезпечив Афінам перемоги у греко-перських війнах і відіграв ключову роль у Пелопоннеській війні, водночас сприяючи усвідомленню взаємозалежності військової сили й демократичного устрою⁴⁴.

Військова культура Стародавньої Греції була тісно пов'язана з філософськими та політичними ідеями, зокрема з уявленнями про свободу, закон і відповідальність громадянина перед полісом. Захист батьківщини розглядався як моральний обов'язок, а війна — як випробування доброчесності, мужності та громадянської зрілості. Ці ідеї знайшли відображення у працях античних філософів і пізніших істориків, які наголошували, що військова доблесть має підпорядковуватися інтересам спільноти, а не особистій славі.

Окрім цього, греки зробили вагомий внесок у розвиток військової теорії, створивши нові стратегії та тактики ведення війни, зокрема фаланговий стрій гоплітів, що вимагав злагоджених дій, дисципліни та взаємної відповідальності воїнів. Саме ці принципи колективної бойової дії стали основою подальших військових навчань у Римі та в європейській військовій традиції загалом. Таким чином, військова історія Стародавньої Греції постає не лише як сукупність воєнних подій, а як важливий соціокультурний феномен, що поєднує політику, виховання, філософію та громадянські цінності⁴⁵.

Основна особливість грецьких військових традицій полягає у поєднанні ідеалів демократії з військовими обов'язками громадян (табл. 5).

⁴⁴ Бандровський О. Історія стародавнього світу: Підруч. для 6 кл. серед. загальноосвіт. навч. закладів – 2-ге вид., доопр. К.: Генеза, 2001. 304 с.

⁴⁵ Зякун А.І. Навчальна література з історії кінця 80-х-90-ті рр. XX ст.: історіографічний аналіз: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 . К., 2002. 184 с.

Таблиця 5 - Військові традиції Стародавньої Греції (складено автором)

Місто-держав	Особливості військових традицій	Важливі битви та кампанії
Спарта	Спарта була військовою державою, де військова служба була не лише обов'язком, а й основою суспільства. Виховання воїнів через систему агоге розпочиналося з дитинства і включало фізичні вправи, тактичне навчання та підготовку до бойових дій. Спартанці були відомі своєю дисципліною, стійкістю і здатністю до стратегічного мислення.	Битва при Платеях (479 р. до н.е.) – спільна перемога союзників, що забезпечила грекам контроль над своїми територіями.
Афіни	Афіни, мали демократичний підхід до війни. Військова служба була обов'язковою для всіх громадян. Афіни активно захищали свою свободу та демократичний устрій, зокрема під час Пелопоннеської війни. Вони приділяли велику увагу військовій стратегії та розвитку флоту.	Битва при Марафоні (490 р. до н.е.) – відзначалась перевагою Афін, що дозволила зупинити персидське вторгнення.
Елей	Елей був менш орієнтований на військову службу. Поліс Вважали за краще зберігати мир та стабільність, більше уваги приділяючи культурним і релігійним аспектам життя. Однак під час війни Елей також брав участь у військових кампаніях, хоча їх військові традиції не були так розвинуті, як у Спарті чи Афінах.	Битва при Херонеї (338 р. до н.е.) – незначна перемога, яка показала нестабільність військових традицій Елею.
Фіви	Військова система Фів відзначалась сильною піхотою та розвиненими стратегічними методами, зокрема в організації військових формувань. Поліс здобув славу завдяки новаторським методам бойової тактики, таким як створення особливого типу фаланги, що дозволяла ефективно атакувати противника. Фіви відігравали важливу роль у боротьбі за лідерство серед грецьких держав, зокрема у битві при Левктрах.	Битва при Левктрах (371 р. до н.е.) – стратегічна перемога, котра визначила політичну ситуацію в Греції на тривалий час.

Військова служба в полісах була обов'язковою для всіх громадян, а війна стала невід'ємною частиною політичного та соціального життя, зокрема для таких міст-держав, як Спарта та Афіни.

У Спарті військовий обов'язок був найвищим пріоритетом. В виховання військових здібностей починалося з дитинства, коли юнаки проходили складну фізичну та бойову підготовку в рамках агоге. Така система, що поєднувала навчання та тренування, мала на меті створити ідеальних воїнів, здатних

захищати не лише своє місто, але й зберігати його політичну незалежність і авторитет серед інших грецьких держав⁴⁶.

Афіни, з іншого боку, мали демократичний підхід до військової служби. Хоча Афіни також вели численні війни, наприклад, під час Пелопоннеської війни, вони заохочували участь в армії серед усіх громадян. У цьому контексті важливу роль відігравала флотилія, що становила основну силу Афін, і морські битви стали важливими для зміцнення їхнього політичного статусу.

Таким чином, військові традиції Стародавньої Греції не лише сприяли утвердженню грецької цивілізації на міжнародній арені, але й мали глибоке значення для формування грецької ідентичності та ідеалів демократії і громадянських обов'язків.

Структура грецької армії була організована так, щоб забезпечити максимальну ефективність під час ведення бойових дій на різних фронтах. Кожна одиниця армії виконувала свою функцію, стратегічні рішення залежали від їхнього правильного використання в контексті загальної тактики війни. Найбільш важливими складовими частинами армії були фаланга, гопліти, пелтасти, кавалерія та флотилія, кожна з яких виконувала свою роль в ключових битвах (табл. 6).

Таблиця 6 - Структура грецької армії (складено автором)

Чин/Позиція	Опис	Значення в битвах
Фаланга	Основна бойова одиниця грецької армії, у якій важкоозброєні гопліти шикувалися у щільні ряди, прикриваючи один одного великими щитами (гоплонами) та висуваючи списи на передній план для атаки. Тактика фаланги базувалася на колективній дисципліні, чіткій ієрархії, взаємній відповідальності воїнів і синхронності рухів, де сила строю залежала не від індивідуальної майстерності, а від згуртованості та	Фаланга була основною військовою силою грецьких полісів і відіграла вирішальну роль у битвах при Марафоні, Платеях та інших ключових сутичках. Її застосування забезпечувало перевагу в лобових зіткненнях і формувало у воїнів усвідомлення спільної відповідальності за результат бою, що мало значний виховний і громадянський ефект.

⁴⁶ Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса. К. «Аквілон Плюс» 2005. 215 с.

	збереження лінії.	
Гопліт	Піхотинці, що складали основну силу в армії, були озброєні великими щитами (гоплон) та короткими мечами. Гопліти використовували фалангу для скоординованої атаки.	Гопліти були основною ударною силою армії, забезпечуючи стратегічний контроль на полі бою та застосовувалися в основних битвах.
Пелтаст	Легкі піхотинці, озброєні пельтами (легкими щитами) і списами, які діяли як підтримка основної піхоти або були використані для рейдів та партизанських атак. Діяли у розсипному ладі.	Пелтасти використовувались для маневрів та атак на флангах, забезпечуючи мобільність армії та здатність до швидких атак.
Кавалерія	Кавалерія, зазвичай складалася з знатних воїнів або союзників, використовувалася для швидких атак на флангах або для переслідування ворога.	Кавалерія часто застосовувалася для флангових атак, відволікання уваги ворога та нанесення швидких ударів в тил.
Флотилія	Флот Афін був найбільшою морською силою, що складалася з трієрів (многовесельних кораблів), використовувалася для боротьби з перським флотом, а також для захисту торгових шляхів.	Флот Афін і інших міст-держав забезпечував грекам контроль над морями, що було вирішальним для перемог у битвах при Саламіні та інших морських операціях.

Фаланга була основною бойовою одиницею армії, яку використовували греки на суші. Це організована лінія воїнів, які стояли поруч один з одним, утворюючи щільну стіну. Тактика фаланги була націлена на те, щоб у вирішальний момент вдарити за допомогою списів, що піднімалися над щитами. Цей тип організації використовується в таких відомих битвах, як битва при Марафоні (490 р. до н.е.) та битва при Платеях (479 р. до н.е.). Фаланга стала символом грецької військової могутності і відваги, коли її застосування забезпечило перемогу в боротьбі проти чисельно переважаючих сил⁴⁷.

Гопліти були основною силою грецької піхоти. Вони були озброєні великими щитами, списами та мечами. Під час боїв гопліти брали участь у фалангах, створюючи організовану і непереможну силу на полі бою. Відома битва при Саламіні (480 р. до н.е.) стала вирішальною для морської грецької

⁴⁷ Удод О. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства. *Історія в школах України*. 2005. № 4. С. 40 – 45.

перемоги, але гопліти відіграли ключову роль у підтримці оборони Афін від персів⁴⁸.

Пелтасти були легкими піхотинцями, що використовували легкі щити — пельти — і були мобільними на полі бою. Їхня роль полягала в маневруванні та підтримці основної армії на флангах. Пелтасти застосовувалися для швидких атак і відволікання ворога, часто виконуючи тактичні маневри застосовуючи мобільність. Вони брали участь у численних бойових операціях на підтримку основних сил.

Кавалерія в грецьких арміях відігравала важливу роль у швидких атаках на фланги ворога. Хоча кавалерія не була такою чисельною, як піхота, її швидкість і маневреність дозволяли здійснювати флангові атаки або переслідувати ворога після його поразки. Кавалерія застосовувалася в багатьох значущих битвах, зокрема при битві при Платеях.

Флотилія була основною бойовою силою для морських операцій, особливо у таких битвах, як битва при Саламіні (480 р. до н.е.). Афінська флотилія, оснащена трієрами, забезпечувала грекам контроль над морськими шляхами і сприяла здобуттю перемог над персами. Флот використовувався для забезпечення переваги на морі та захисту торгівлі, а також для проведення морських атак, що в кінцевому рахунку зміцнило грецькі позиції на міжнародній арені.

Відповідно до табл. 7, тактики та стратегії ведення воєн у Стародавній Греції включають різноманітні методи, які застосовувалися для забезпечення військової переваги у битвах та кампаніях.

⁴⁸ Тойнбі А.Д. Дослідження історії. Скорочена версія томів I-II Д.Ч. Сомервелла. Пер. з англ. В. Митрофанова, П.Тарашук. К., 1995. 246 с.

Таблиця 7 - Тактики та стратегії ведення воєн у Греції (складено автором)

Тактика/Стратегія	Опис	Приклади
Фаланга як основна бойова формація	Фаланга була основною тактичною одиницею у грецьких арміях. Греки створювали щільні лінії з воїнів, що стояли пліч-о-пліч, з великими щитами і списами, що дозволяло концентрувати силу на одному напрямку та захищати фронт. Використовувалась у таких битвах, як Марафон та Платеї.	Битва при Марафоні (490 р. до н.е.) - використання фаланги для перемоги над персами.
Подвійний обхват	Подвійний обхват був тактикою, коли грецькі війська оточували противника з двох сторін, створюючи умови для його знищення, що було ефективним під час боїв з чисельно переважаючим ворогом, наприклад, у битві при Левктрах (371 р. до н.е.).	Битва при Левктрах (371 р. до н.е.) - подвійний обхват для перемоги над Спартою.
Морська перевага	Морська перевага була важливою стратегією для грецьких міст-держав, зокрема для Афін. Вони використовували свою потужну флотилію для контролю над морями, а також для перемог у таких битвах, як Саламіні (480 р. до н.е.), де греки розгромили персидський флот.	Битва при Саламіні (480 р. до н.е.) - стратегія використання морської переваги для знищення персидського флоту.
Стратегія знищення флоту противника	Стратегія знищення флоту противника була частиною грецької стратегії, що передбачала не лише захист морських шляхів, але й удар по флоту ворога, щоб позбавити його можливості продовжувати бойові дії, що було продемонстровано під час битви при Саламіні.	Битва при Саламіні (480 р. до н.е.) - знищення персидського флоту для забезпечення контролю над морями.
Оборона укріплень та міст	Оборона укріплень була основною стратегією під час довготривалих військових кампаній, де великі міста, такі як Афіни, використовували свої стіни як захист від вторгнень. Під час перських війн греки активно застосовували оборонні стіни, щоб захистити свою територію.	Облога Афін (480 р. до н.е.) - використання укріплених стін для захисту від персів.
Використання легких піхотинців (пелтастів)	Легкі піхотинці (пелтасти), озброєні легкими щитами і списами, використовувались для підтримки основної армії, а також для атак на фланги або партизанських рейдів. Пелтасти були швидкими та маневреними, що дозволяло їм завдавати ударів по слабких місцях в обороні ворога.	Битва при Марафоні (490 р. до н.е.) - використання пелтастів для атаки на флангах.
Виснажувальні війни	Виснажувальні війни, як стратегія, полягали в довготривалих військових кампаніях, де метою було не лише перемогти у битві, але й змусити ворога виснажити свої ресурси і сили, що було продемонстровано під час Пелопоннеської війни, де Афіни і Спарта вели виснажливі бої на всіх фронтах.	Пелопоннеська війна (431-404 рр. до н.е.) - стратегія виснаження ворога через тривалі бої та кампанії.

Фаланга була основною бойовою одиницею грецької армії, що складалася з тісно розташованих воїнів, що стояли пліч-о-пліч. Воїни були озброєні великими щитами та довгими списами, що дозволяло створити неприступну стіну з обох боків, з якої здійснювались атаки. Такий тактичний метод забезпечував стабільність і контроль над основними напрямками на полі бою. Фаланга була широко застосована під час битви при Марафоні (490 р. до н.е.) і Платеях (479 р. до н.е.), де вона стала основою для перемоги над чисельно переважаючими персами. Стратегічна важливість фаланги полягала в її здатності до скоординованих атак і маневрів, що дозволяло змінювати хід битви на користь грецьких сил⁴⁹.

Тактика подвійного обхвату передбачала обхід ворога з двох флангів, що дозволяло атакувати його з боку, де він був найлегше вразливим. Така стратегія була застосована в битві при Левктрах (371 р. до н.е.), де фіванці, використовуючи дві фаланги, здобули перемогу над спартанцями, значно ослабивши спартанську гегемонію. Такий метод дозволяв знищувати ворога, оточуючи його з усіх боків і мінімізуючи ризики для власних сил. Тактика подвійного обхвату стала важливою частиною стратегічного арсеналу грецьких командувачів⁵⁰.

Морська стратегія була критично важливою для афінян, які активно використовували свою флотилію для забезпечення безпеки та захисту своїх торгових шляхів. У битві при Саламіні (480 р. до н.е.), Афіни, володіючи потужною флотилією, здобули важливу перемогу над перським флотом. Перемога на морі не лише забезпечила грекам контроль над важливими водними шляхами, але й дозволила зберегти незалежність і потягнути на свою

⁴⁹ Чубукова Т.О. Проблема структури підручника з історії стародавнього світу. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць*. К: Комп'ютер у школі та сім'ї, 1999. С. 123 – 126.

⁵⁰ Шалагінова О., Шалагінов Б. Історія стародавнього світу як частина духовного світу учнів. *Історія в школах України*. 2000. № 1. С. 50 – 51.

сторону інші міста-держави. Морська перевага стала невід'ємною частиною стратегії афінян і вирішальним фактором у перемогах на морі⁵¹.

Стратегія знищення флоту противника була важливим елементом грецької морської війни, що включала завдання удару по морській силі ворога з метою припинити його можливості до маневрування і доставлення підкріплень. В битві при Саламіні (480 р. до н.е.) афіняни, скориставшись вузькими водами, успішно знищили персидський флот, позбавивши його можливості вести подальші бойові дії на морі, що дозволило грекам зберегти контроль над морськими шляхами та забезпечити стратегічне господарське і військове домінування в регіоні⁵².

Оборона міст і укріплень була важливою стратегією для грецьких держав, зокрема Афін, які використовували свої міцні стіни для захисту від нападів. Афіни застосовували свої укріплення не лише для оборони від персів під час перської війни, а й для забезпечення стійкості під час Пелопоннеської війни. В умовах облоги греки могли використати стратегічні міцності для відведення і забезпечення безпеки своєї армії та цивільного населення. Укріплені міста, як Афіни, стали базами для забезпечення довготривалої оборони, дозволяючи пережити навіть тривалі облоги і зміцнюючи їх військову позицію на довгий термін⁵³.

Легкі піхотинці, або пелтасти, були мобільною силою, яка використовувалась для атак на слабкі місця ворожої армії. Озброєні легкими щитами (пельтами) і короткими списами, вони могли здійснювати швидкі атаки, відволікаючи увагу супротивника і створюючи умови для основних сил здійснити рішучий удар. Пелтасти активно брали участь у битвах на флангах,

⁵¹ Шалагінова О.І., Шалагінов Б.Б. Історія стародавнього світу: Підруч. для 6 кл. серед. загальноосвіт. шк. К.: Зодіак - ЕКО, 1999. 256 с.

⁵² Там само.

⁵³ Шалагінова О.І., Шалагінов Б.Б. Історія стародавнього світу: Проб. підруч. для 6 кл. 11-річ. серед. шк. К.: Зодіак ЕКО, 1994. 208 с.

наприклад, в битві при Марафоні (490 р. до н.е.), де вони допомагали основним силам утримувати персів на певних ділянках бою⁵⁴.

Стратегія виснажувальних війн полягала в тому, щоб витратити ресурси противника через довготривалі кампанії. Грецькі армії часто використовували цю тактику під час Пелопоннеської війни (431–404 рр. до н.е.), де тривала боротьба між Афінами і Спартою призвела до виснаження обох сторін. Військова стратегія включала не тільки перемогу на полі бою, але й витримку в часі, що дозволяло знищити моральний дух і ресурси противника, витягуючи війну до виснаження. Така тактика стала однією з ключових стратегій в історії грецьких військових кампаній⁵⁵.

Окреслені стратегії та тактики довели свою ефективність у численних війнах та битвах, зміцнюючи грецькі держави та допомагаючи їм утримувати незалежність у часи, коли вони стикалися з великими зовнішніми загрозами.

Така організація і тактика військових традицій Греції стали основою для її військової могутності, що допомогло здобути перемоги в критичних битвах проти персів і забезпечити грекам статус великої цивілізації у середземноморському регіоні.

У грецькій військовій історії важливу роль відіграють постаті героїв, чії подвиги стали символами патріотизму, мужності та відданості своїй країні. Герої не тільки надихали своїх співвітчизників, але й створювали основу для військових стратегій, які використовувалися в боротьбі з ворогами. Їхні образи стали невід'ємною частиною грецької культури і формували ідеали воїнської доблесті.

Одним із найвідоміших героїв Стародавньої Греції є Геракл, який, за міфами, здійснив дванадцять подвигів, серед яких були такі, що мали безпосереднє відношення до військових кампаній, як боротьба з чудовиськами

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Шама О. Історія Стародавнього Риму. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 352 с.

та визволення грецьких земель. Його образ став символом мужності, сили та незламності духу, і він неодноразово згадувався в грецьких епічних творах, таких як Гераклові праці.

Не менш значною є постать Ахіллеса, героя Іліади Гомера, чий подвиги в Троянській війні стали основою для багатьох військових ідеалів. Ахіллес, наділений неймовірною силою і відвагою, уособлював ідеал воїна, який, навіть усвідомлюючи свою неминучу загибель, бореться до кінця за честь і славу своєї країни. Його образ став еталоном для пізніших поколінь воїнів, а його роль у Троянській війні символізувала не лише фізичну силу, а й стратегію, спрямовану на досягнення швидкої перемоги.

Також важливою фігурою є Леонід — спартанський цар, який очолив оборону під час битви при Фермопілах у 480 році до н.е. Леонід разом із трьома сотнями спартанців став символом самопожертви, відданості своїй державі та бойового братства. Його подвиг увічнили не лише в історії, але й в літературі та мистецтві, підкреслюючи важливість особистої відваги та моральних якостей лідера в контексті військових дій.

В цілому, військові герої Стародавньої Греції часто ставали носіями ідеалів своєї культури, допомагаючи сформувати основу для військових традицій та стратегій, що стали визначальними для цілих епох.

3.2. Військова історія Стародавньої Греції у шкільних підручниках: порівняльний аналіз українських та зарубіжних підручників з військової історії

Відображення військової історії Стародавньої Греції в радянських та західних підручниках має суттєві відмінності у методиці, акцентах та інтерпретаціях подій. Обидва підходи акцентують на значущості військових битв, але розглядають їх у різних контекстах, підкреслюючи різні аспекти грецької військової традиції.

У радянській історіографії військова історія Стародавньої Греції часто подається в контексті класової боротьби, що було характерно для ідеології того часу. Підручники, зокрема «Історія стародавнього світу» за редакцією О.В. Мішуліна⁵⁶, розглядають військові конфлікти через призму боротьби між народами та їх соціальними структурами. Війна в таких підручниках часто інтерпретується як засіб відстоювання інтересів грецьких держав, причому особливу увагу приділяють боротьбі з персами в Пелопоннеській війні та значенню боротьби за демократію в Афінах, що також відображає більш ідеологічно забарвлений підхід, що спрямовує увагу на внутрішні соціально-політичні зміни в державах Стародавньої Греції.

У радянських підручниках, детально аналізуються стратегічні операції грецьких держав, зокрема битви при Марафоні та Платеях, з підкресленням їхнього значення для визволення грецьких земель від іноземних загарбників. Тут часто акцентується на героїчному аспекті, відзначаючи саме колективну силу громадян, а не індивідуальну роль полководців чи героїв⁵⁷.

⁵⁶ Історія стародавнього світу: Підруч. для 5-6 кл. серед. шк. За ред. О.В.Мішуліна: Пер. з 12-го рос. вид. 12-е. вид. К., Радянська школа, 1954. 224 с;

⁵⁷ Історія стародавнього світу: Підруч. для 5-6 кл. серед. шк. За ред. О.В.Мішуліна: Пер. з 12-го рос. вид. 12-е. вид. К., Радянська школа, 1954. 224 с; Ковальов С.І. Історія стародавнього світу: Підруч. для 5 – 6 кл. серед. шк.:

Зарубіжні підручники, на відміну від радянських, менш акцентують на політичних аспектах, зокрема на соціально-класових процесах, і більше орієнтуються на досягнення військових лідерів і стратегії, такі як подвійний обхват або використання легких піхотинців — пелтастів.

Різниця між радянським і зарубіжним підходами до викладу військової історії Стародавньої Греції полягає в акцентах на інтерпретацію подій: радянські підручники роблять акцент на класовій боротьбі та демократичних ідеалах, тоді як закордонні — на індивідуальних героїчних образах, тактиці та стратегії. У радянських підручниках події часто фокусуються на історичних героях як символах боротьби за соціальну справедливість, в той час як західні підручники висвітлюють їх як представників військової майстерності і тактичних геніїв.

У радянських підручниках аксіоми, що лежать в основі викладу військової історії, часто зосереджуються на колективізмі та класовій боротьбі. Одним із основних припущень є те, що історичні події, зокрема війни, повинні розглядатися через призму боротьби між експлуататорами і експлуатованими класами, навіть якщо це стосується стародавніх періодів. Все це означає, що війни часто інтерпретуються як прояв соціальних чи політичних змін, що мали на меті захист або зміцнення демократичних інститутів, наприклад, в Афінах.

У підручниках, таких як «Історія стародавнього світу» (Бандровський О. Г., 2002), війни описуються як дії, в яких важливу роль відігравали боротьба за політичні права та захист від зовнішніх загарбників. Військові події, як битва при Марафоні (490 р. до н.е.), представлені через аксіому, що вони були частиною боротьби за свободу та самовизначення для всіх грецьких громадян, а не лише для еліти або військових лідерів. Такий підхід підкреслює важливість

колективної боротьби за спільне благо, в той час як героїчні постаті використовуються як символи масового опору⁵⁸.

Зарубіжні підручники використовують аксіоми, які зосереджуються на індивідуальній майстерності та стратегічних досягненнях лідерів. Вони, як правило, розглядають військові конфлікти через призму розвитку військової тактики та техніки, надаючи особливу увагу таким постатям, як Платон, Перикл або Фіванський полководець Ераминondas. Військові лідери часто представлені як стратеги і тактики, які досягали перемог завдяки власним інтелектуальним та лідерським якостям.

У радянських підручниках героїзм грецьких лідерів часто розглядається в контексті колективних зусиль і боротьби за загальні інтереси, а не лише через особисті досягнення військових лідерів, що відображає загальний акцент на класовій боротьбі та соціальних змінах, а не на індивідуальних успіхах. Тому, наприклад, образ Леоніда з битви при Фермопілах (480 р. до н.е.) подається як символ мужності та жертвності в ім'я народного добра, а не тільки як військовий лідер, що застосовував конкретні військові стратегії.

В зарубіжних підручниках, натомість, аксіома щодо героїзму фокусується на індивідуальних рішеннях і особистих рисах лідерів. Леонід також розглядається як герой, але значно більше уваги приділяється його стратегічним рішенням під час битви, включаючи використання вузького проходу для обмеження переваги персидської армії. Європейські підручники звертаються до стратегічних аспектів його поведінки, які мали вирішальний вплив на хід битви і стали прикладом військової мудрості та лідерства.

Отже, порівнюючи радянські та зарубіжні підручники з військової історії Стародавньої Греції, можна зробити висновок, що радянські підручники більше фокусуються на колективних аспектах історії та соціальних змінах, тоді як

⁵⁸ Бандровський О.Г. Історія стародавнього світу: Підруч. для 6-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2006. – 256 с.

західні підручники наголошують на індивідуальних досягненнях, стратегічних та тактичних нововведеннях, що допомогли досягти військових перемог, а кожен підхід має свою специфіку: радянський — з класовою та політичною орієнтацією, а зарубіжний — з акцентом на індивідуальних досягненнях та розвитку військових стратегій.

У шкільних підручниках українських авторів військова історія Стародавньої Греції інтегрується у загальний наратив політичної та соціальної історії античності, а не виокремлюється як самостійна проблематика. Так, у підручнику І. Щупака військові події подаються переважно в межах тематичних параграфів, присвячених греко-перським війнам і розвитку поліса, де війна постає як наслідок політичних рішень і форма захисту громадянських свобод. Такий підхід формує в учнів розуміння війни як складного соціального явища, проте обмежує глибину аналізу військової тактики та організації⁵⁹.

Структурно в українських підручниках військова історія Стародавньої Греції розміщується у кількох параграфах, що в межах навчальної програми зазвичай охоплюють не більше кількох академічних годин. Це зумовлює високий рівень узагальнення матеріалу: битви при Марафоні, Фермопілах і Саламіні подаються як ключові події, однак без детального аналізу побудови бойових порядків чи оперативних рішень командування⁶⁰. Основний акцент робиться на значенні цих перемог для збереження грецької цивілізації та демократичних інститутів.

У текстовій частині українських підручників автори чітко окреслюють базові військові поняття, але зазвичай обмежуються короткими дефініціями. Наприклад, терміни «фаланга» та «гопліт» пояснюються як основні елементи сухопутного війська, однак без поглибленого аналізу еволюції фалангової

⁵⁹ Щупак І. Я., Бурлака О. В., Власова Н. С., Піскарьова І. О. Історія України. Всесвітня історія: підруч. для 6-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Оріон, 2023. — 256 с.

⁶⁰ Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія. Історія України: підруч. для 6-го класу загальноосвіт. навч. закл. — К.: Ранок, 2019. — 256 с.

тактики або її слабких сторін⁶¹. Це сприяє формуванню термінологічної обізнаності, але не завжди стимулює критичне осмислення військових моделей.

Методичний апарат українських підручників переважно має репродуктивний характер. Запитання після параграфів часто орієнтовані на відтворення фактів: учнів просять назвати причини війни, перелічити основні битви або охарактеризувати роль окремих полісів. Лише окремі завдання спрямовані на аналіз, наприклад, порівняння військової організації Спарти й Афін або оцінку наслідків Пелопоннеської війни для грецького світу.⁶²

Робочі зошити до українських підручників зосереджуються насамперед на закріпленні матеріалу через заповнення таблиць, роботу з картою та хронологією. Учням пропонується відтворити маршрути походів або співвіднести події з датами, однак рідко ставляться завдання, які вимагають реконструкції ходу битви чи оцінки альтернативних стратегічних рішень⁶³. Таким чином, військова історія використовується більше як ілюстрація політичних процесів, ніж як поле для розвитку аналітичного мислення.

Ілюстративний матеріал українських підручників включає зображення озброєння гоплітів, реконструкції кораблів-трієр та карти бойових дій. Проте ці матеріали зазвичай не супроводжуються окремими аналітичними завданнями, що обмежує їхнє дидактичне значення і зводить їх роль до візуального доповнення тексту⁶⁴.

На відміну від цього, у польських, чеських і словацьких підручниках військова історія Стародавньої Греції часто подається як самостійний об'єкт аналізу в межах ширшого курсу історії західної цивілізації. Тут значну увагу приділяють еволюції військової думки, зокрема розвитку фаланги,

⁶¹ Те саме

⁶² Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія. Історія України: підруч. для 6-го класу загальноосвіт. навч. закл. – Х.: Ранок, 2019. – 256 с.

⁶³ Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія. Історія України: робочий зошит для 6-го класу закладів загальної середньої освіти. – Х.: Ранок, 2019. – 64 с.

⁶⁴ Пометун О. І., Гупан Н. М. Всесвітня історія. Історія України: підруч. для 6-го класу закладів загальної середньої освіти. – К.: Освіта, 2019. – 256 с.

використанню легкої піхоти та ролі морської стратегії в утвердженні афінської гегемонії.⁶⁵

Західноєвропейські підручники докладніше аналізують конкретні військові кейси. Наприклад, битва при Фермопілах розглядається не лише як символ жертвності, а й як приклад раціонального використання місцевості для нейтралізації чисельної переваги противника. Учні залучають до аналізу стратегічних рішень Леоніда та альтернативних сценаріїв розвитку подій⁶⁶.

Методичне забезпечення західних підручників має виразно аналітичний характер. Після параграфів подаються запитання, які вимагають від учнів оцінити ефективність тієї чи іншої тактики, порівняти дії різних полководців або визначити чинники, що вплинули на результат битви. Таким чином, військова історія стає інструментом формування критичного мислення, а не лише засобом засвоєння фактів.⁶⁷

Особливе місце в західних підручниках займає робота з візуальними джерелами. Карти, схеми бойових порядків і реконструкції використовуються як основа для виконання завдань, що вимагають аналізу просторових і тактичних чинників. Це сприяє розвитку навичок інтерпретації історичних даних і формує системне бачення військових процесів⁶⁸.

Таким чином, конкретний аналіз підручників засвідчує, що українські видання зосереджені переважно на ідейно-громадянському значенні військової історії Стародавньої Греції, тоді як західноєвропейські підручники надають пріоритет аналізу тактики, стратегії та ролі особистості в історії. Розширення

⁶⁵ Beran Z. (ed.). *Teaching Humanities and Social Sciences Interculturally: A Contemporary Central European Perspective*. Hradec Králové: University of Hradec Králové, 2024. – 216 p.

⁶⁶ Podręcznik. Rozszerzenie. Część I. *Starożytna Grecja*: podręcznik dla szkół ponadpodstawowych (rozszerzenie), Szczecin: ProEdu, 2023. – 288 s.

⁶⁷ Historia: podręcznik. Zakres rozszerzony. Klasa 1. – Warszawa: Wydawnictwo XYZ, 2023. – 320 s.

⁶⁸ Roszak S., Kłaczek J. *Historia. Poznać przeszłość. Zakres rozszerzony. Klasa 1*. – Warszawa: Nowa Era, 2022. – 312 s.

українських підручників за рахунок аналітичних і проблемних компонентів могло б суттєво підвищити їхній навчальний потенціал.⁶⁹

РОЗДІЛ 4. ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ

4.1. Організація римської армії: структура легіонів, тактика ведення воєн, реформи армії

Римська армія мала чітко організовану структуру, що дозволяла їй ефективно виконувати військові операції на величезних територіях (табл. 8).

Таблиця 8 - Структура римської армії (складено автором)

Елемент армії	Опис
Легіон	Основна бойова одиниця, що складається з 4,800–5,200 солдатів. Легіони були основною бойовою одиницею, що виконувала найважчі операції.
Когорта	Підрозділ в межах легіону, складається з 3 маніпулів (по 480–600 солдатів). Когорта дозволяла легіонам бути гнучкими і ефективними в бою.
Маніпул	Більша тактична одиниця, що складається з двох центурій (по 60–80 солдатів). Маніпул використовувався для гнучких маневрів на полі бою.
Центурія	Базова одиниця, що включала 80–100 солдатів. Кожна центурія мала свого офіцера — центуріона, який командував підрозділом.

Римська армія мала унікальну структуру, яка дозволяла їй швидко адаптуватися до різних умов бойових дій та забезпечувала високу мобільність. Одним із основних її елементів був легіон, що мав у складі близько 5,000 солдатів. Легіон поділявся на різні підрозділи, такі як маніпули та когорти, що дозволяло римським воїнам бути гнучкими в бою та оперативно змінювати свої позиції в залежності від обставин. Така організація дозволяла римлянам швидко

⁶⁹ Те саме

реагувати на дії супротивника, зберігаючи при цьому стабільність і ефективність у боях.

Завдяки згаданій організації Рим зміг ефективно застосовувати свої сили під час численних кампаній. Наприклад, у Пунічних війнах, особливо в битвах при Метаурі (207 р. до н.е.) та Замі (202 р. до н.е.), римська армія продемонструвала високий рівень командної роботи та стійкості. У цих битвах, де Рим протистояв величезним військам Карфагену, римляни змогли застосувати свою стратегію маневрів, що в значній мірі дозволило їм здобути перемогу, незважаючи на чисельну перевагу супротивника, що було можливим завдяки тому, що армія Риму могла безперешкодно змінювати позиції та тактики в залежності від розвитку бою, що було особливо важливим у таких битвах⁷⁰.

Римляни регулярно тренували свої війська, надаючи великого значення фізичній підготовці та стратегічним навичкам. Вони проводили постійні навчання на полі бою, що дозволяло солдатам не тільки здобувати бойовий досвід, але й розвивати здатність діяти в складних і змінних умовах. Завдяки такій підготовці, навіть у випадку неочікуваних атак або змін обстановки на полі бою, римські легіонери могли швидко пристосовуватися та ефективно виконувати свої функції, що ставало важливим фактором у їхніх перемогах на численних театрах бойових дій.

Тактика римської армії була розроблена для максимального використання організованої структури. Вони застосовували різні техніки в залежності від ситуації, що дозволяло їм досягати великих перемог. Таблиця 9 демонструє тактику ведення воєн римською армією.

Таблиця 9 - Тактика ведення воєн римської армії

⁷⁰ Шама О. Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 256 с.

Тактика	Опис	Приклад
Маніпулювання	Використання маніпулів для маневрування під час бою, що дозволяло римлянам змінювати форму армії, пристосовуючись до умов бою.	Битва при Каннах (216 р. до н.е.) — використання маніпулів для обходу противника.
Поділ на центурії	Володіння чіткою ієрархією, де кожна одиниця (центурія) мала свою задачу, що дозволяло концентрувати сили в потрібних точках.	Гальська кампанія Юлія Цезаря (58–50 рр. до н.е.) — централізована система.
Тактика фаланги	Комбінація римської маніпули з класичними грецькими методами бою дозволяла утримувати контроль над полем бою.	Греко-римські війни (до н.е.) — перемога завдяки гнучкості тактики.
Війна на виснаження	Стратегія, яка передбачала довгі та виснажливі кампанії, щоб змусити ворога вичерпати свої ресурси.	Гальська війна Цезаря — виснаження місцевих племен через постійні бої та блокади.

Римляни широко використовували тактику маневрених бойових порядків, зокрема систему легіонів, що дозволяла їм швидко адаптуватися до змін на полі бою та ефективно реагувати на дії противника. Завдяки цій структурі римські війська мали можливість маневрувати, здійснювати фронтальні та флангові атаки, що дозволяло здобувати вирішальні перемоги в багатьох кампаніях, зокрема під час Пунічних війн (264-146 рр. до н.е.)⁷¹.

Однією з ключових особливостей тактики римської армії була здатність до використання різних видів військ у бою. Піхота була основною ударною силою, але римляни також активно застосовували кінноту для атак з флангу або для переслідування відступаючого ворога. Наприклад, у битві при Каннах (216 р. до н.е.) римляни застосували маневри з фланговими атаками, що дозволяло їм проривати слабкі місця в обороні супротивника⁷². Кожен вид війська мав свою чітко визначену роль, що сприяло синергії та злагодженості в діях армії.

Крім того, римляни майстерно використовували природні ландшафти для своїх тактичних переваг, вибираючи для битв таку місцевість, де вони могли

⁷¹ Яновська Г.П. Людина між Сходом і Заходом. (Історія стародавніх цивілізацій): монографія. Харків: Антиква, 2001. 308 с.

⁷² Тойнбі А.Д. Дослідження історії. Скорочена версія томів I-II Д.Ч. Сомервелла. Пер. з англ. В. Митрофанова, П.Тарашук. К., 1995. 246 с.

максимізувати ефективність своїх сил. Наприклад, в битві при Метаурі (207 р. до н.е.), римляни використовували природні перепони для стримування ворога і забезпечення захисту своїх флангів. Супротивники, навіть маючи чисельну перевагу, не витримували натиску і відступали, що забезпечувало римлянам перемогу⁷³.

Порівняно з іншими арміями античності, римська армія могла адаптуватися до різних умов бою. Римляни активно застосовували такий лад як маніпули, що давало можливість розбивати ворога на дрібніші частини і атакувати його з різних напрямків. На відміну від грецької армії, яка переважно використовувала фалангу, римляни застосовували більш гнучку тактику маніпул. Наприклад, у битві при Каннах (216 р. до н.е.), римська армія використовувала маніпулювання для того, щоб увійти в тил карфагенян, завдавши їм вирішальної поразки.

Римська армія зазнала низки глибоких реформ, які послідовно трансформували її від ополчення громадян періоду Республіки до професійної армії імператорського часу. Саме ця еволюція військової організації стала одним із ключових чинників формування Римської імперії як наддержави стародавнього світу, здатної утримувати величезні території та ефективно реагувати на зовнішні й внутрішні загрози.

Першим фундаментальним етапом військових перетворень стали реформи Гая Марія наприкінці II ст. до н.е. (107 р. до н.е.), які належать до пізньореспубліканського періоду. Саме вони заклали основу професіоналізації римської армії: було скасовано майновий ценз для служби, що дало змогу залучати до війська безземельних громадян, а держава взяла на себе забезпечення воїнів озброєнням і спорядженням. У цей період остаточно

⁷³ Лісовий І.А. Античний світ у термінах, іменах і назвах. Львів, 1988; Петrenchко О. Історія Стародавнього Риму. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. 576 с.

формується маніпулярно-легіонна структура, що забезпечила вищу мобільність і тактичну гнучкість порівняно з фаланговими побудовами⁷⁴.

У межах маріанських реформ легіон остаточно утверджується як основна бойова одиниця римської армії, що складалася приблизно з 4 800–5 200 воїнів. Перехід до когортної системи дозволив римським військам діяти більш автономно, швидко змінювати побудову на полі бою та адаптуватися до різних ландшафтних умов. Саме в цей період активно застосовуються захисні тактики, зокрема *testudo*, що забезпечувала ефективний захист від метальної зброї та облогових атак⁷⁵. Ці нововведення належать саме до пізньої Республіки, а не до часу Августа, що є принципово важливим для коректної хронології.

Наступним етапом стали реформи Октавіана Августа, здійснені наприкінці I ст. до н.е. – на початку I ст. н.е., вже в умовах становлення принципату. Август не створив професійну армію «з нуля», а інституційно закріпив напрацювання попереднього періоду. Він скоротив загальну чисельність війська, ліквідував приватні армії полководців і створив постійну державну армію, підпорядковану безпосередньо імператору. Було встановлено фіксований термін служби — спочатку 16, а згодом 20 років для легіонерів, після чого ветерани отримували грошові виплати або земельні наділи⁷⁶.

У цей самий період остаточно оформлюється поділ військ на легіонерів і допоміжні частини (*auxilia*). Легіонери комплектувалися виключно з римських громадян і становили ядро армії, тоді як допоміжні війська формувалися з негромадян імперії та спеціалізувалися на легкій піхоті, кінноті, лучниках і пращниках. Така система забезпечувала тактичну різноманітність і дозволяла

⁷⁴ Варакута В.П. Історія війн та військового мистецтва: навч. посіб. Х.: АБВ МВС України, 2009. 508 с.

⁷⁵ Мороз П.В., Чубукова Т.О. Історія стародавнього світу: Навч. посібник для учнів 6–го кл. К.: Фенікс, 2000. 312 с.

⁷⁶ Історія війн та військового мистецтва (у тому числі історія українського війська). Ч. I. З війн стародавнього світу до другої світової війни: навч. посіб. В.В. Пугач, С.С. Корольов, Петрук О.В. та ін. Х.: ВІОІ НЮУ ім. Я. Мудрого, 2021. 136 с.

ефективно використовувати військовий потенціал підкорених народів, що було характерною рисою саме імператорського періоду⁷⁷.

Важливою складовою реформ Августа стала фінансова стабілізація армії. Було запроваджено регулярне грошове утримання солдатів, а також створено спеціальний військовий скарб — *aerarium militare*, з якого виплачувалися пенсії ветеранам. Це суттєво знизило ризик заколотів і зробило армію лояльною не до окремих полководців, а до імператора та держави загалом⁷⁸.

Окреме місце в системі реформ посідає створення преторіанської гвардії — елітного підрозділу, що охороняв імператора та виконував функції внутрішньої безпеки. Преторіанці розміщувалися переважно в Італії та безпосередньо в Римі, що дозволяло Августу контролювати політичну ситуацію в центрі імперії. Цей елемент реформ не був спрямований на зовнішню експансію, а радше на стабілізацію внутрішнього порядку⁷⁹.

Щодо згаданих у тексті «вторгнень у Німеччину», варто уточнити, що йдеться не про успішні завоювання, а про невдалі германські кампанії початку I ст. н.е., кульмінацією яких стала поразка римських легіонів у Тевтобурзькому лісі (9 р. н.е.). Після цієї катастрофи Август відмовився від активного просування за Рейн, зосередившись на обороні кордонів, що стало важливим стратегічним зсувом у римській військовій політиці⁸⁰.

Таким чином, римські військові реформи мали поетапний характер: від соціально-військових змін доби Марія, через політичну інструменталізацію армії в пізній Республіці, до її остаточної інституалізації за Августа. Саме ця послідовність дозволила Риму створити одну з найефективніших армій

⁷⁷ Короткий курс історії воєнного мистецтва: навч. посіб. О.М. Куцька, В.В. Пашковський, А.І. Кіт. Львів: ЛІСВ, 2006. 259 с.

⁷⁸ Комаров В.О. Методичні умови формування історичного мислення учнів у процесі навчання: Дис. ...д-ра. пед. наук: 13.00.02. Кривий Ріг, 1996. 383 с.

⁷⁹ Гуменний В. Л. Внутрішньополітична боротьба в Царстві Аршакідів і східна політика Риму (епоха Августа і Тіберія). *Східний світ*. №2-3. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2016. С. 11-16.

⁸⁰ Гуменний В. Л. Провінційна адміністрація та східна політика Римської імперії в епоху Юліїв-Клавдіїв. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. Випуск 19. С. 20-27.

античного світу, здатну не лише завойовувати, а й утримувати імперський простір протягом кількох століть.

Важливою складовою реформ стало удосконалення стратегічного використання кавалерії. Завдяки значним зусиллям імператора Августа і його наступників, кавалерія стала важливим елементом армійської тактики, застосовуючи роль в атаках та обороні в зонах високої мобільності. Вони забезпечували підтримку піхоті та мали особливе значення в битвах проти скіфів та германців, де швидкість маневрів була вирішальною для перемоги.

Римські реформи також передбачали створення більш ефективної системи оборонних споруд, таких як дороги, форти та оборонні стіни. Вони стали важливою частиною стратегії закріплення та захисту нових завойованих територій. А отже Рим набув можливості не лише розширювати свої території, але й ефективно утримувати їх, упереджуючи вторгнення з боку варварів.

Внаслідок реформи римська армія стала однією з найсильніших у стародавньому світі завдяки своїй чіткій організації та здатності адаптуватися до змін на полі бою. Її структура дозволяла полководцям швидко реагувати на ситуацію, а тактики та стратегії надавали римлянам безліч варіантів для досягнення перемоги. Відзначаючи такі важливі битви та кампанії, як битва при Каннах і Гальська війна, можна стверджувати, що гнучкість римської армії була ключовим фактором її успіху.

4.2. Військова історія Стародавнього Риму у шкільних підручниках

На початку аналізу доцільно звернутися до навчальних програм з всесвітньої історії для 6 класу, оскільки саме вони визначають рамки й акценти висвітлення військової історії Стародавнього Риму у шкільних підручниках. Чинні програми орієнтують учнів на засвоєння ключових подій римської історії,

зокрема завойовницьких воєн, Пунічних війн, переходу від Республіки до Імперії та ролі армії у цьому процесі. Водночас програми наголошують не лише на хронології подій, а й на розумінні причин і наслідків військових кампаній, впливу армії на політичний устрій та повсякденне життя римського суспільства, що створює передумови для формування елементів критичного мислення⁸¹.

Аналіз особливостей висвітлення військової історії Стародавнього Риму в шкільних підручниках демонструє цікаві відмінності в підходах радянських і зарубіжних авторів. Зокрема, радянські підручники акцентували увагу на зв'язку військової історії з соціальними та політичними процесами. У таких виданнях, як «Історія стародавнього світу» Ф.П. Коровкіна (1958), значну увагу приділено ідеологічному контексту, що прослідковується через підкреслення ролі армії у розширенні Римської держави та її впливу на політичну стабільність. Наприклад, радянські автори звертають увагу на військові реформи, проведені Гаєм Марієм, які кардинально змінили структуру римської армії і дозволили Риму мобілізувати величезні людські ресурси для ведення воєн. Однак ці реформи часто трактувались не лише як військові досягнення, але й як кроки до посилення централізації та авторитаризму в державному управлінні СРСР⁸².

Однією з важливих тем, що порушується в радянських підручниках, є Пунічні війни. У радянських джерелах ці війни часто трактуються як боротьба Риму за виживання проти могутнього противника — Карфагену. Підручники приділяють велику увагу політичним і соціальним змінам, які стали наслідком

⁸¹ Піскарьова І.О., Бурлака О.В. Модельна навчальна програма «Історія України. Всесвітня історія. 6 клас» для закладів загальної середньої освіти. «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» наказ Міністерства освіти і науки України від 12.07. 2021 № 795. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Hromad.ta.istor.osv.hal/Ist.Ukr.Vsesv.ist.6-kl.Piskarova.ta.in.14.07.pdf> Гісем О., Мартинюк О. Модельна навчальна програма «Історія України. Всесвітня історія. 6 клас» для закладів загальної середньої освіти. «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 18.10.2022 № 921. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Hromad.ta.istor.osv.hal/Ist.Ukr.Vsesv.ist.6-kl.dlya.ZZSO-Hisem.ta.in.14.07.pdf>

⁸² Коровкін Ф.П. Історія стародавнього світу: Підруч. для 5-6 кл. серед. шк. Х.: Рад. шк., 1958. 196 с.

цих воєн. Наприклад, акцентується увага на тому, як Пунічні війни сприяли зміцненню центральної влади в Римі. У радянських підручниках війни з Карфагеном зображуються як визначальні для розвитку римської державності, де військові перемоги набували особливого ідеологічного підтексту, підкреслюючи досягнення Риму як імперії⁸³.

Порівняння підходів також виявляє різницю в трактуванні значення реформ. Радянські підручники акцентували на політичних реформах і на ролі армії у зміцненні централізованої державної влади. Водночас західні підручники ставлять на перший план зміни, що стосуються ефективності організації війська, удосконалення тактики та стратегії. Підхід до висвітлення цих реформ у західних підручниках більше орієнтований на військову доктрину і розвиток стратегії, що дозволяло Риму утримувати свої завоювання протягом багатьох століть⁸⁴.

Аналіз військових аспектів історії Риму у шкільних підручниках виявляє різноманітність трактувань цієї теми, зокрема в контексті розвитку армії, політичних структур та соціальної організації. Римська армія часто вивчається як одна з найбільш організованих та ефективних у античному світі, і це відображається в підручниках, орієнтованих на середню школу. Так, у роботі Ф.П. Коровкіна, зокрема в підручнику «Історія стародавнього світу» для 5-6 класів, детально розглядається організація римської армії через розподіл на легіони, когорт та маніпули. Розділи підручника детально пояснюють, як кожна одиниця армії сприяла ефективності Риму під час ведення воєн і завоювань. Коровкін акцентує увагу на високій дисципліні і стратегії, що дозволяла римським легіонерам досягати перемог навіть за рахунок числової меншості. Водночас у підручниках часто підкреслюється важливість римських військових реформ, особливо тих, що стосувалися чисельності армії та змін у структурі, що

⁸³ Коровкін Ф.П. Історія стародавнього світу: Підруч. для 5-6 кл. серед. шк. Х.: Рад. шк., 1958. 196 с.

⁸⁴ Там само.

дозволило Риму поширити свою владу на великі території. Згадування таких аспектів сприяє формуванню цілісного уявлення про важливість армії для розвитку Римської імперії⁸⁵.

Підручники, які охоплюють питання реформування армії, такі як «Короткий курс історії воєнного мистецтва під редакцією О.М. Куцька», також розглядають питання тактики і стратегій, які допомогли римській армії здобувати численні перемоги. У книзі детально описано реформу Гая Марія, що дозволила набирати на службу не тільки заможних громадян, а й бідних верств населення, і таким чином значно збільшити чисельність армії. Окрім цього, підручники приділяють велику увагу аналізу діяльності римських полководців, а також описують, як керування армією, що складалась із різних підрозділів, дозволяло здійснювати гнучкі і швидкі атаки, що стали характерною рисою римських військових кампаній. Аналіз українських шкільних підручників показує різні авторські підходи до висвітлення військової історії Стародавнього Риму. У підручнику І. Щупака військова тематика інтегрується в загальний історичний наратив через розгляд ключових воєн як чинників державотворення. Автор акцентує увагу на Пунічних війнах, військових реформах та ролі армії у переході до імперської форми правління, подаючи матеріал у стислому, але концептуально насиченому вигляді. Значну увагу приділено поясненню понять «легіон», «центурія», «ветерани», що сприяє формуванню цілісного уявлення про структуру римського війська⁸⁶.

У підручниках Шалагінових О. і Б. військова історія Риму подається більш деталізовано через опис організації армії, тактики та побуту легіонерів. Основний текст зосереджується на еволюції римського війська від громадянського ополчення до професійної армії, при цьому автор наголошує на

⁸⁵ Коровкін Ф.П. Історія стародавнього світу: Підруч. для 5-го кл. серед. шк. Пер. з рос. вид. Учпедгізу. К.: Рад. шк., 1962. 239 с.

⁸⁶ Щупак І. Я., Бурлака О. В., Власова Н. С., Піскарьова І. О. *Історія України. Всесвітня історія*: підруч. для 6-го класу закладів загальної середньої освіти. – К.: УОВІЦ «Оріон», 2023. – 256 с.

дисципліні, системі командування та взаємозв'язку армії з політичними процесами. Додатковий блок понять містить терміни, пов'язані з військовою сферою, що дозволяє учням глибше засвоїти спеціалізовану лексику⁸⁷.

Підручники Г. Хлібовської вирізняються акцентом на причинно-наслідкових зв'язках між війнами та соціальними змінами у Римі. Військові кампанії розглядаються не лише як низка битв, а як чинник трансформації римського суспільства, зокрема зростання ролі армії у політичному житті. Автор активно використовує карти, схеми походів і візуальні джерела, що допомагає учням просторово уявити перебіг воєнних дій⁸⁸.

Аналіз методичного апарату українських підручників свідчить про різний рівень розвитку критичного мислення. У низці видань переважають репродуктивні запитання, спрямовані на відтворення змісту тексту, наприклад опис перебігу Пунічних війн або характеристику реформ Гая Марія. Водночас у підручниках нового покоління з'являються завдання аналітичного характеру, які пропонують учням оцінити роль армії в падінні Республіки або порівняти наслідки різних воєн для розвитку Риму⁸⁹.

Зарубіжні, зокрема польські, чеські та словацькі шкільні підручники, демонструють інший підхід до викладу військової історії Стародавнього Риму. Вони значно більше уваги приділяють аналізу військових стратегій, техніки ведення бою та ролі конкретних полководців, розглядаючи армію як інструмент військової науки. Політичні та соціальні аспекти при цьому часто подаються як другорядні, що відрізняє їх від українських і радянських традицій викладу.

Таким чином, розширений аналіз підручників показує, що військова історія Стародавнього Риму у шкільній освіті трактується по-різному залежно

⁸⁷ Шалагінова О.І., Шалагінов Б.Б. Історія стародавнього світу: Підруч. для 6 кл. серед. загальноосвіт. шк. К.: Зодіак - ЕКО, 1999. 256 с.

⁸⁸ Хлібовська Г. М., Крижановська М. С., Наумчук О. В. *Історія України. Всесвітня історія*: підруч. для 6-го класу закладів загальної середньої освіти. – Тернопіль: Астон, 2023. – 280 с

⁸⁹ Пометун О.І. Шкільний підручник з історії: ознаки нового покоління. Проблеми сучасного підручника: зб. наук. Праць. Редкол. К.: Педагогічна думка, 2003. Вип. 4. С. 159 – 166.

від авторської концепції та освітньої традиції. Українські підручники поступово переходять від репродуктивного до аналітичного викладу, зарубіжні акцентують на військово-стратегічному вимірі, а підручники ЗВО формують наукове бачення проблеми. Це підтверджує необхідність чіткого розмежування типів навчальної літератури та усвідомленого використання кожної з них у навчальному процесі.

У підсумку, різні підходи до висвітлення військової історії Риму у радянських і зарубіжних підручниках свідчать про різні акценти, поставлені на важливість армії.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження засвідчило, по-перше історіографія військової історії Стародавньої Греції та Риму постійно поповнюється новими дослідженнями, науковці з різних куточків світу формулюють нові трактування та використовують нові підходи до дослідження теми античних воєн. Спочатку військова історія вивчалася як частина політичної історії, де основний акцент ставився на опису військових кампаній, битв і перемог. Однак сучасні історіографи намагаються комплексно досліджувати та оцінювати військові події, враховуючи соціальний, економічний та культурний контекст, в якому відбувалися ці війни. Важливим напрямом є також дослідження змін у структурі армії, техніці ведення війни, а також впливу військових традицій на внутрішню політику та державне управління. Класичні підходи акцентують на військових перемогах як на основних фактори, що визначали хід історії, тоді як сучасні історіографи більше зосереджуються на міждисциплінарному підході, де війна розглядається як частина більш широкої картини соціально-політичних процесів.

Основними джерелами для вивчення військової історії античності є як письмові, так і матеріальні археологічні джерела. Письмові джерела включають праці античних істориків, таких як Геродот, Плутарх, Тацит та Лівій, які детально описували військові кампанії та стратегії, що використовувалися в стародавні часи. Також важливим джерелом є різноманітні літературні та юридичні документи, що зберігають згадки про війни, стратегію, а також політичні рішення, пов'язані з військовими діями. Археологічні знахідки, такі як залишки фортець, бойових артефактів, зброї, монет та інших об'єктів, значно доповнюють письмові джерела. Вони дозволяють науковцям відновити деталі військових тактик, а також побудову оборонних споруд і навіть вивчити

економічні аспекти військових кампаній, зокрема постачання армій та витрати на ведення воєн.

Викладання військової історії античності в шкільних курсах здійснюється за допомогою різноманітних методів, що дозволяють учням не лише отримувати фактичні знання, але й активно залучатися до процесу навчання. Традиційно використовуються тексти підручників, останнім часом набувають поширення інтерактивні методи. Такі методи, як історичні реконструкції та рольові ігри, дозволяють учням пережити важливі історичні події, уявити себе на місці римського легіонера або грецького воїна, що сприяє кращому розумінню складних історичних процесів. Історичні реконструкції, відтворення битв, військових стратегій та побут стародавніх народів, сприяють розвитку критичного мислення, а також допомагають зрозуміти культурні та соціальні аспекти того часу, що особливо важливо для формування в учнів більш глибокого розуміння історії, а не просто запам'ятовування дат і фактів.

Підручники з темами військової історії Стародавньої Греції та Риму, що використовуються в різних країнах, мають певні відмінності у підходах до висвітлення військових аспектів. У країнах Європи, зокрема в Італії та Греції, значна увага приділяється не лише військовим кампаніям, але й культурному контексту війни, її впливу на суспільство та розвиток цивілізацій. У підручниках таких країн часто акцентується на ролі армії у становленні політичних інститутів і впливі військових лідерів на розвиток держави. В Україні автори зосереджуються на загальних описах військових стратегій і тактик, зокрема використання лінійних формувань, тактик облогових та відкритих боїв. Водночас деякі підручники за кордоном, особливо в країнах, що належать до англомовного світу, можуть акцентувати увагу на деталях стратегії та технологічних досягненнях військової справи, таких як нововведення в озброєнні та організації армії, що дозволяє учням краще зрозуміти технічні аспекти ведення бойових дій.

Практичні аспекти викладання військової історії античності важливі не лише для передачі знань про минулі епохи, але й для формування патріотичних почуттів та критичного мислення учнів. Вивчення військової історії, зокрема в контексті великих битв і воєн, дозволяє учням зрозуміти важливість миру та стабільності, а також вчить їх цінувати героїзм і відвагу. Важливим аспектом є також те, що такі уроки можуть стимулювати в учнів інтерес до історії, а також до аналізу сучасних соціальних та політичних проблем. З огляду на важливість таких тем, необхідно вдосконалювати методи викладання військової історії, інтегруючи нові підходи, що включають використання мультимедійних технологій, інтерактивних досліджень та проектних робіт, що дозволить не лише краще передавати знання, але й стимулювати учнів до більш активного навчання, розвитку аналітичних здібностей і формування розуміння історичних процесів у сучасному контексті.

Отже, проведене дослідження дозволяє глибше зрозуміти важливість військової історії Стародавньої Греції та Риму, її місце в навчальних програмах, а також виявити значення ефективних методів викладання цієї теми для розвитку критичного мислення, патріотичних почуттів та загальної освіченості учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алешкевич Я.А. Давньоримські громадяни Царського та Республіканського періодів. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2011. Вип. 26. С.108-114.
2. Алешкевич Я.А. Еволюція давньоримських інститутів верховної влади. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2012. Вип.28. С.71-80.
3. Алешкевич Я.А. Органи влади та управління стародавньої Греції до елліністичного періоду. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2011. Вип. 27. С.227-231.
4. Балух В.О. Історія античної цивілізації: у 3-х т. Т.3. Практикум. Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2010. 554 с.
5. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: курс лекцій. Чернівці: Книги ХХІ, 2005. 680 с.
6. Балух В.О., Коцур В.П. Культура Античності: підручник. Чернівці: Наші книги, 2015. 632 с.
7. Балух В.О., Макар Ю.І. Історія Стародавньої Греції: курс лекцій. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 420 с.
8. Бандровський О. Г. Зовнішня політика Римської імперії в Карпатському регіоні в добу правління імператорів Юліїв-Клавдіїв. *Carpatika-Karpatika*; ред. кол.: М.М.Вегеш, С.В.Віднянський, Д.Д.Данилюк та ін.; відповід. ред. В.Г. Котигорошко. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. Вип. 34: Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. С. 80-111.
9. Бандровський О. Г. Формування зовнішньополітичного курсу римської Імперії в кінці I ст. до н.е. *Карпатика* редкол.: М.М. Вегеш, Д.Д. Данилюк, В.Є.

Задорожний та ін.; відповід. ред. В.Г. Котигорошко. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2010. Вип. 39: Старожитності Карпатського ареалу. С. 98–114.

10. Бандровський О. Історія стародавнього світу: Підруч. для 6 кл. серед. загальноосвіт. навч. закладів – 2-ге вид., доопр. К.: Генеза, 2001. 304 с.

11. Бандровський О.Г. Історія стародавнього світу: Підруч. для 6-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2006. – 256 с.

12. Бандровський О. Методика викладання історії стародавнього світу в середній школі. Навчальний посібник. Львів: Афіша, 2002. 328 с.

13. Бандровський, О. Г. Зовнішня політика Римської імперії в добу правління імператора Траяна (за даними Діона Кассія). *Carpatica - Карпатика*: матеріали міжнародного симпозиуму; ред.кол.: Е.А. Балагурі, М.М. Вегеш, Д.Д.Данилюк та ін.; відповід. ред. В.Г. Котигорошко. Ужгород : Вид-во УжНУ, 2002. Вип. 15: Карпати в давнину. С. 197–216.

14. Баукова А. Антична археологія: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 346 с.

15. Баханов К.О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2000. 160 с.

16. Бібік Н.М. Врахування пізнавальних інтересів учнів у підручникотворенні. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. Праць. Редкол. К.: Педагогічна думка, 2003. Вип.. 3. С. 27 – 31.

17. Боданська О.Я. Підручник як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів (на матеріалі підручників історії та географії для 5 – 8 класів): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 1971. 252 с.

18. Булда А.А., Мороз І.В., Мороз П.В. Методичні засади підручникотворення з історії стародавнього світу. Навчально-методичний посібник. К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2007. 216 с.

19. Бунятян К.П., Зубар В.М., Селіцька С.І. Історія стародавнього світу: проб. підруч. для 6 кл. серед. загальноосвіт. шк. К.: Либідь, 1997. 240 с.

20. Бурда М.І. Теорія шкільного підручника як предмет педагогічного дослідження. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. Праць. Редкол. К.: Комп'ютер у школі та сім'ї, 1999. С. 6 – 8.

21. Буринська Н.М. Особистісно зорієнтоване навчання як провідна дидактична функція сучасного підручника. *Проблеми сучасного підручника*: б. наук. праць. Редкол. К.: Педагогічна думка, 2003. Вип. 4. С. 7 – 10.

22. Варакута В.П. Історія війн та військового мистецтва: навч. посіб. Х.: АВВ МВС України, 2009. 508 с.

23. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія. Історія України: підруч. для 6-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К.: Ранок, 2019. – 256 с
Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія. Історія України: підруч. для 6-го класу загальноосвіт. навч. закл. – К.: Ранок, 2019. – 256 с

24. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія. Історія України: робочий зошит для 6-го класу закладів загальної середньої освіти. – Х.: Ранок, 2019. – 64 с

25. Горпинюк В.П. Ілюстративний матеріал підручника як складова його структури. *Педагогіка і психологія*. 1995. № 1. С. 54 – 62.

26. Гроссман Ю.М., Лісовий І.А. Історія Стародавнього світу. Практикум. Львів: Видавництво Львівського державного університету, 1985. 224 с.

27. Гуменний В. Л. Внутрішньополітична боротьба в Царстві Аршакідів і східна політика Риму (епоха Августа і Тіберія). *Східний світ*. №2-3. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2016. С. 11-16.

28. Гуменний В. Л. Офіційна пропаганда і східна політика Римської імперії у першій половині I ст. н.е. (за нумізматичними джерелами). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: збірник. наукових праць

Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2016. Випуск 28. С. 190-202.

29. Гуменний В. Л. Провінційна адміністрація та східна політика Римської імперії в епоху Юліїв-Клавдіїв. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. Випуск 19. С. 20-27.

30. Гуменний В. Л. Східне прикордоння і зовнішня політика Риму у II – на початку III ст. н.е.: стан і перспективи археологічних досліджень. *Вісник Інституту археології*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. Випуск 11. С. 36-48.

31. Гудзик І.П. Мова шкільного підручника. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць. редкол.* К.: Комп'ютер у школі та сім'ї, 1999. С. 34-36.

32. Демиденко В.К. Психологічні основи засвоєння історії учнями. К.: Радянська школа, 1970. 127 с.

33. Дмитренко В. Розвідка та інші таємні служби Стародавнього Риму і його супротивників. Львів: Кальварія, 2008. 752 с.

34. Зякун А.І. Навчальна література з історії кінця 80-х-90-ті рр. XX ст.: історіографічний аналіз: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 . К., 2002. 184 с.

35. Історія війн та військового мистецтва (у тому числі історія українського війська). Ч. I. З війн стародавнього світу до другої світової війни: навч. посіб. В.В. Пугач, С.С. Корольов, Петрук О.В. та ін. Х.: ВЮІ НЮУ ім. Я. Мудрого, 2021. 136 с.

36. Історія стародавнього світу. Частина 2. За ред. Крушкол Ю.С. К.: Вища школа, 1976. 414 с.

37. Історія стародавнього світу: Підруч. для 5-6 кл. серед. шк. За ред. О.В.Мішуліна: Пер. з 12-го рос. вид. 12-е. вид. К., Радянська школа, 1954. 224 с

38. Історія та культура Античності: навчальний посібник для здобувачів вищої освіти галузі знань: 01 Освіта. Педагогіка, спеціальності: 014 Середня

освіта, предметної спеціальності: 014.03 Середня освіта (Історія), освітньої програми: Історія. упор.: Я. А. Алешкевич; рец.: В. Л. Гуменний, В. В. Мойжес. Ужгород: "ДВНЗ" УжНУ, 2023. 180 с.

39. Ковальов С.І. Історія стародавнього світу: Підруч. для 5 – 6 кл. серед. шк.: пер. з рос. вид. К., Рад. школа, 1957. 207 с.

40. Колісніченко А.І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму: Навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. 274 с.

41. Комаров В.О. Історичні поняття як складові елементи історичних знань учнів (на прикладі теми: Падіння республіки та утворення Римської імперії, 6 кл.). *Історія в школі*. 2006. № 1. С. 19 – 24.

42. Комаров В.О. Методичні умови формування історичного мислення учнів у процесі навчання: Дис. ...д-ра. пед. наук: 13.00.02. Кривий Ріг, 1996. 383 с.

43. Коровкін Ф.П. Історія стародавнього світу: Підруч. для 5-6 кл. серед. шк. Х.: Рад. шк., 1958. 196 с.

44. Коровкін Ф.П. Історія стародавнього світу: Підруч. для 5-го кл. серед. шк.: пер. з рос. 3-тє вид., доопр. К.: Рад. шк., 1988. 253 с.

45. Коровкін Ф.П. Історія стародавнього світу: Підруч. для 5-го кл. серед. шк. Пер. з рос. вид. Учпедгізу. К.: Рад. шк., 1962. 239 с.

46. Коровкін Ф.П., Косова Г.Р., Житомирова Н.М. Методика викладання історії стародавнього світу. К.: Радянська школа, 1975. 208 с.

47. Короткий курс історії воєнного мистецтва: навч. посіб. О.М. Куцька, В.В. Пашковський, А.І. Кіт. Львів: ЛІСВ, 2006. 259 с.

48. Крижанівський О., Ставнюк В. Сучасні тенденції у висвітленні історії стародавнього світу. *Історія в школах України*. 1997. № 2. С. 11-13.

49. Лейбенгруб П.С. Дидактика уроку історії в середній школі. К.: Рад. шк., 1968. 187 с.

50. Лісовий І.А. Античний світ у термінах, іменах і назвах. Львів, 1988. 11. Петrenchко О. Історія Стародавнього Риму. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. 576 с.

51. Мороз П. Захопити, а не примусити (Ігрова діяльність на уроках історії, на прикладі вивчення історії стародавнього світу). Всесвітня історія. 6 кл. Історія в школах України. 2005. № 4. С. 25 – 29.

52. Мороз П.В. Науково-методичні проблеми шкільних підручників історії. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць. К: Комп'ютер у школі та сім'ї, 1999. С. 121–123.

53. Мороз П.В., Чубукова Т.О. Історія стародавнього світу: Навч. посібник для учнів 6–го кл. К.: Фенікс, 2000. 312 с.

54. Нікольський Н.М. Історія. Рим: Підруч. для 6-го кл. серед. шк. Х. Дніпропетровськ, Рад. школа, 1934. 47 с.

55. Основні періоди розвитку античної філософії і критерії їх виділення. Специфіка античного способу філософствування. URL: <https://daviscountydaycare.com/zagalna-flosofya/277-osnovn-perodi-rozvitku-antichno-flosof--kriter-xvidlennya-speczifka-antichnogo-sposobu-flosofstvuvannya.html>

56. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. Посібник. Відп. ред. та автор вст. слова С. Кримський. К.: Либідь, 1996. 360 с.

57. Пількевич А.Л. Занепад традиційної військової системи в Римській республіці в II ст. до н.е. Реформа Гая Марія. *Шевченківська весна*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, присвяченої 90-річчю Української революції 1917 – 1920 рр. – К., 2007. Вип. V, ч. 1. С. 249–251.

58. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі . К.: Генеза, 2005. 328 с.

59. Пометун О.І. Шкільний підручник з історії: ознаки нового покоління. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. Праць. Редкол. К.: Педагогічна думка, 2003. Вип. 4. С. 159 – 166.*
60. Пометун О. І., Гупан Н. М. Всесвітня історія. Історія України: підруч. для 6-го класу закладів загальної середньої освіти. – К.: Освіта, 2019. – 256 с
61. Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса. К. «Аквілон Плюс» 2005. 215 с.
62. Тойнбі А.Д. Дослідження історії. Скорочена версія томів I-II Д.Ч. Сомервелла. Пер. з англ. В. Митрофанова, П.Тарашук. К., 1995. 246 с.
63. Удод О. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства. Історія в школах України. 2005. № 4. С. 40 – 45.
64. Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. Історія України. Всесвітня історія: підруч. для 6-го класу закладів загальної середньої освіти. – Тернопіль: Астон, 2023. – 280 с.
65. Чубукова Т.О. Проблема структури підручника з історії стародавнього світу. Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць. К: Комп'ютер у школі та сім'ї, 1999. С. 123 – 126.
66. Шалагінова О., Шалагінов Б. Історія стародавнього світу як частина духовного світу учнів. *Історія в школах України*. 2000. № 1. С. 50 – 51.
67. Шалагінова О.І., Шалагінов Б.Б. Історія стародавнього світу: Підруч. для 6 кл. серед. загальноосвіт. шк. К.: Зодіак - ЕКО, 1999. 256 с.
68. Шалагінова О.І., Шалагінов Б.Б. Історія стародавнього світу: Проб. підруч. для 6 кл. 11-річ. серед. шк. К.: Зодіак ЕКО, 1994. 208 с.
69. Шама О. Історія Стародавнього Риму. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 352 с.

70. Шама О. Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 256 с.

71. Щупак І. Я., Бурлака О. В., Власова Н. С., Піскарьова І. О. Історія України. Всесвітня історія: підруч. для 6-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Опіон, 2023. — 256 с.

72. Яновська Г.П. Людина між Сходом і Заходом. (Історія стародавніх цивілізацій): монографія. Харків: Антиква, 2001. 308 с.

73. Beran Z. (ed.). *Teaching Humanities and Social Sciences Interculturally: A Contemporary Central European Perspective*. Hradec Králové: University of Hradec Králové, 2024. – 216 p.

74. Historia: podręcznik. Zakres rozszerzony. Klasa 1. – Warszawa: Wydawnictwo XYZ, 2023. – 320 s.

75. Podręcznik. Rozszerzenie. Część I. *Starożytna Grecja*: podręcznik dla szkół ponadpodstawowych (rozszerzenie). – Szczecin: ProEdu, 2023. – 288 s.

76. Roszak S., Kłaczek J. *Historia. Poznać przeszłość. Zakres rozszerzony. Klasa 1.* – Warszawa: Nowa Era, 2022. – 312 s.